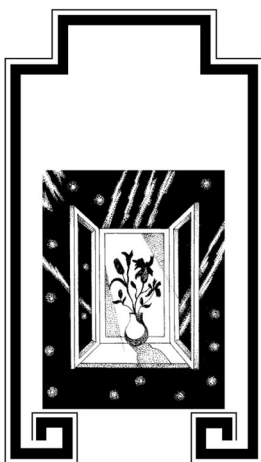

ЖОВЛИ ХУШБОҚ

ТАҚДИР ҒАРОЙИБОТЛАРИ

*Ҳикоялар, публицистик мақолалар,
адабий ўйлар*

ТОШКЕНТ — "O'ZBEKISTON" — 2010

84 (5Ў)6
X-96

Хушбоқ Жовли.

Тақдир фаройиботлари: ҳикоялар, публицистик мақолалар, адабий ўйлар / Ж. Хушбоқ, -Т.: O'zbekiston, 2010. 160-б.

Отам — Саттор Хушбоқ ўғли хотирасига бағишлайман.

Ҳаёт ҳамиша қизиқарли, фаройиб воқеаларга бой. Халқимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётининг турли даврларида бунга истаганча далиллар келтириш мумкин. Қўлингиздаги китобдан ўрин олган ҳикоялар, публицистик мақолалар, адабий ўйлар, буюк шахслар ҳаётидаги ажаб-товур эпизодлар, ўзбекнинг олис қишлоғи Истара одамларининг фаройиб турмушига оид ҳангомалар ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

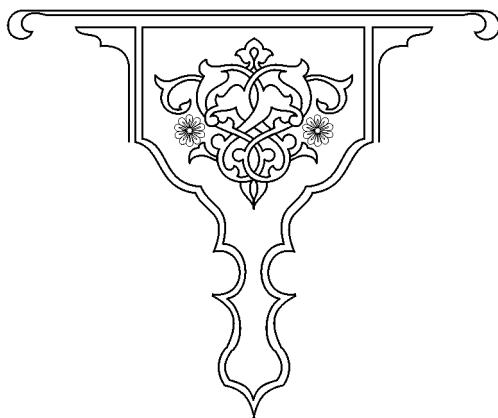
ББК 84 (5Ў)6

ISBN 978—9943-01-508-1

© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2010

ЮРАГИНГДА ЧЎҒ БОРМИ?

(Ҳикоялар)

ҲАЙРОНУ - ЛОЛ

Шаҳарга яқинлашганимизда нафасим қайтиб, негандир бўғила бошладим. Юз-кўзимдан тер қуйилаверди. Оппоқ қўйлагим ёмғирда қолгандай жиққа ҳўл бўлди.

— Термиз деганлари дўзахнинг ўзи экан, — деди "Москвич"нинг рулини ҳансираб бошқараётган Сардор ака.

Ёши элликлардан ошиб кетган бўлса-да, сира чарчадим, демайди. Ҳозир ҳам саратоннинг энг иссиқ, қуёш бутун борлиқни қовураётган палласида костюм, шляпа кийиб олганига нима дейсиз... Мен бўлсам... бир қўйлақда ёниб кетай, деб турибман.

Девдай бу одамнинг ҳаёт қозонида қайнаб, роса чиниққани чин. Кўп йиллар хўжалик раиси бўлди. Мана, икки қиш ўтдики, фермерлар уюшмасининг каттаси, ҳар ойда бир шаҳарга келиб, ўзининг тили билан айтганда, ўтлаб, бўшалиб кетиш одати бор.

Бугун эрталаб туман газетаси муҳаррирининг топшириғи билан бу одам ҳақида очерк ёзиш учун учрашган эдим: "Юр, сени шаҳарга ўйнатиб келай", деб қўярда-қўймай мана бу ёққа олиб жўнади. "Ҳа, шоир хаёл суриб қолдинг, — деди елкамга харидай қўлини ташлаб. — Нима, шаҳарга бориб, қандай китоб олсам экан, деб миянгни кавлаштираяпсанми? Ҳалиям китобхўрлигинг жойидан қимирламай турибдими ё сенгаям худо эс бериб қолдими?"

Беш-олти йилдан бери танишлигимиз учун менга ана шундай ҳазиллашиб қўядиган одати бор.

— Э, Сардор ака нимага тергайсиз? Сут билан кирган қон билан чиқади, деб айтмабмидингиз?

У менинг кийимимга, юз-кўзларимдан оқиб турган терга бир зум тикилиб турди-да:

— Ё шоири тушмагурей, сен мингта китобни сичқондай еб ташлаганинг билан иссиққа бечидам бола экансан-ку...

Сардор акага қарадим. Беўхшов калласидаги шляпа унинг бошини янаям каттароқ кўрсатиб турар эди. Қоп-қора юзи ялтирайди. Терлагани унчалик билинмайди.

— Ука, биз ҳар куни эрталаб ҳам, тушда ҳам, ёз ҳамма нарсани жижанак қилиб қовураётган маҳал ҳам томорқада бир соат-икки соат кетмон ёки бел билан тимирскиланиб пискултура қип турамыз. Одам ҳам трактордай гап. Қимирлаб юриб, ҳаракат қип турмаса занглаб кетадиёв.

У гап халтасини очиб қўйганича тўғри ўзи ўрганган шаҳар меҳмонхонасига бошлаб борди. Худди отасининг ҳовлисига киргандек ҳафсала билан меҳмонхона дарвозасини очиб, "Москвич"ини ичкарига тўхтатди.

— Ҳой, Каромат синглим, ишинг миҳдайми? — деди Сардор ака меҳмонхонага кириб бориши билан худди қўғирчоқдай ясанган-тусанган, ўзига эринмасдан зеб берган семизгина жувонга.

— Ўҳу, келинг раис бобо. Нима бало, трактор яна занглаб қолдимиз? — деди жувоннинг оппоқ, бўялган салқи юзига табассум югуриб.

Ўзи олис бир Истара қишлоғидан келган, чангга-терга ботган барзанги одам бўлса... Нега бу кишига бунчалик ўлиб-тирилиб ялтоқланияпти? Худди қачондир дунёдан ўтган отаси тирилиб келгандай ўзини қўярга жой тополмай қолди бу жувони тушмагур...

— Ҳа сингилгинам, нимасини айтасан? Айтгилиги йўқ сира. Кампир қариб-чириб қолди. Инқилаб, бир кун сов бўлса, ўн кун бола ташлаган совлиқдай туролмай қолади уккафар...

— Сардор ака, ўзингиз кўрган ҳамишаги дам оладиган йигирманчи хонага кираверинг, мана калит.

Жувон менга қараб илжайиб қўйди-да:

— Бу киши отангизми? — деди секингина.

— Йў-ўқ, отам эмаслар. Фирт қўнғирот. Мен бўлсам бойсуни тожиклардан...

Жувон йўрғалаб Сардор аканинг хонасига кириб кетди.

Тавба, қишлоқи барибир қишлоқилигини ташламас экан-да. Сардор ака худди энасининг уйида ўтиргандай бақириб-чақирар эди.

— Сингилгинам, менга сал ўттиздан ошганиям бўлаверади. Лекин, ҳу анави коридорда турган бойсуни олифта шеригимга асовроқ тойчоқ топиб келасан. Уям бир кўриб қўйсин ҳаёт қандай бўлишини. Ўзи бу дунёга келиб топгани тўртта китоб бўлди шоир баччанинг.

Жувон мени эртақлардагидай безатилган хонага бошлаб кирди.

Эҳ, ҳақиқат бор экан-ку. Роса терга ивиб кетган эдим. Мана бу совутгични қаранг. Ана яшашу, мана яшаш... Бизам юрган эканмизда дунёга келдик, умр кўряпмиз, деб. Худди сигирхонага ўхшаш жойда тирикчилик ўтказиб.

Шу аснода ўзим яшаб юрган ҳовли худди ғариб бир отхонага ўхшаб кетди кўзимга. Нега мана шундай жаннатмакон ҳовли-жойлар бизнинг пешонамизга ёзилмаган экан-а?

Тердан шалаббо бўлиб қолган кўйлагимни илгичга кистириб қўйдим. Шимниям диванга отиб юбордим. Майканинг терини сиқиб, ёйиб қўйдим. Ечиниб бўлгач, диванга ўзимни ташлаб юбордим.

Тердан ачиша бошлаган кўзларим чарақлаб очилгандек бўлди.

— Мана буни ҳаёт деса арзийди!

Ўрнимдан сапчиб турдим, душнинг тагига бордим. Ҳали ёшим ўттизга кириб ҳам бунчалик ҳузур қилмаган эдим. Тавба, Қизириқда баъзан ичишга бир қултум тоза сув топилмайди-ю, бундай мазза қилиб

чўмилиш қаёқда дейсиз? Гоҳида зовурнинг шўр суви-ни ичишга ўрганиб қолган одам шаҳарда шундай жан-нат жойлар борлигини билмас эканман.

Қаерда ётганимниям бутунлай эсдан чиқариб, ярим-яланғоч, диванда чўзилиб ётавердим. Ўзим билан олиб келган Лев Толстойнинг "Иқрорнома" китобини нечанчи мартадир яна ўқий бошладим.

Қанча ётганимни, китобнинг нечанчи саҳифасини ўқиганимни унча билмайман, бир маҳал нимадир шитирлади. Тавба, бизнинг уйдагидай бу ердаям сичқон бормикин, деган фикр кўнглимдан ўтди. Шитир-шитир қилган тарафга қарагим ҳам келмади. Бироздан сўнг нимадир тарс этиб кетди. Қизик, бу ерда мендан бошқа яна ким бор, арвоҳми? Ўзимни тута олмай, сапчиб ўрнимдан турдим.

Стол ёнида узун бўйли қиз турарди. Бунчалик дароз бўлмаса? Шимиям борми? Ё тавбангдан кетай... Уям ўгирилиб қаради-да, жилмайиб қўйди.

Умрим бино бўлиб, бундай чиройлисини учратмаган эдим. Худди рассом атайлаб расм-одам яратгану, мен олдида нўноқ, фаросатсиз томошабин каби серрайиб турар эдим.

Қиз бетартиб сочилиб ётган газеталарни тахлай бошлади.

Мен бўлсам, бу лаҳзалик, ўткинчи ҳолга қўл силтагандай яна китоб ўқишни келган жойидан бошлаб юбордим.

Сезиб турибман, қизнинг нима биландир андармон бўлиш нияти бор.

Чойнакни столнинг у бошидан-бу бошига қўйди. Пиёлани тушириб юборди. Синдими, у ёғини билмайман, қарс этиб кетди.

Унинг нима қилаётганини кузатиш одобдан эмас эди. Қандай қилиб бировнинг қизига худди одам кўрмагандай бақрайиб қараб тураман? Турса тураверсин. Менга нима?

— Бирор гап сўрамоқчимидингиз?

Унинг хонадан чиқиб кетмай турганига ҳайратим янаям ортаётган эди.

Тайинли бирор юмуши бўлмаса нима қилади бу ерда ўралашиб?

Нимагадир жимгина, худди тилдан қолгандек қаққайиб тураверди. Ҳатто кўнглим учун бир овиз минғирлаб қўйишним ўзига эп кўрмагандай.

Ярим соатлар ўтди чамаси.

Қиз шахт билан ташқарига чиқиб кетди. Қанча вақт ўтганини билмайман. «Иқрорнома» китобини ярмигача ўқиб бўлгандим, шекилли, Сардор ака югуриб олдимга келди. Семиз, барваста кишининг яримьяланғоч ҳолда юришини биринчи марта кўришим эди. Сардор аканинг ҳансираб, зўрға нафас олиши мени ҳайрон қолдирди.

— Ў шоир бола, йигитмисан ўзи? Мен бир хотин билан ётгандим. Устима администратор бостириб кириб борди. Ҳа, нима гап, эсингни еб қўйдингми, сингилгинам, десам, у менга еб қўйғудай қаради. Ўн саккизга кирган, хушрўйгина арабга ўхшаш қизни юборгандим. «Ҳеч бўлмаса бир марта «яхши» гаплардан айтиб ҳам қўймади-ку», — деб ҳалиги қиз администраторнинг олдида йиғлаб ўтирибди. Ҳей шоир, дадил бўл, сенда бирор нарса борми ўзи?

Жон-поним чиқиб кетди.

— Ҳе укағарнинг акаси, Сардор ака, нимага мени ҳақорат қиласиз? У қиз стол ёнида турди-турди. Менга бирор тегажоқлик қилган бўлмаса? Мен қаердан билай унинг ичида дарди борлигини?

— Гапни калта қил. Журналистман, деб лақиллайвермай амалий ишга ўт. Юрагингда сал-пал чўғ борми ё...

Сардор ака менга насихат қилиб чиқиб кетди. Бу аҳволда бутун шаҳарда уни иснодга қўйишимни, қишлоқдан келганлар хотиндан баттар латта бўлади, деб гап чиқаришини қайта-қайта тайинлади.

"Иқрорнома"ни олдим-да, ётавердим.

Бироз ўтиб, яна нимадир шитирлагандек бўлди. Сал вақтдан сўнг чойнакнинг стол устига тақ этиб қўйилгани эшитилди. Қарасам, ҳалиги узун бўйли яна серрайиб турипти.

Китобнинг энг қизиқарли жойини ўқиётган эдим. Шундай бўлса-да, Сардор аканинг қаттиқ-қаттиқ сўкиниб, гапириб кетганларини эслаб, ўрнимдан қўзғалдим.

— Исмингиз нима?

Қиз худди ток ургандай сесканиб менга қаради. Унинг тикилишида шундай жозиба бор эдики, қандайдир ҳузурбахш туйғу бутун вужудимни қоплаб олди. Кийимлари ярашган, худди атайин безатилгандай. Гўзал қиз атласда янаям чиройли кўриниб кетар экан.

Исмини айтди. Ойжамол.

Тикилиб туравердим. Аввалига роса рўйхушлик бермай, худди кераксиз буюмдай муносабатда бўлганимга ранжиган кўринди. Энди сал чиройи очилган, оқиш юзига табассум югурган эди.

— Нечанчи курсда ўқийсиз?

У менинг астойдил гурунг қилмоқчи эканлигимни сезди, шекилли, илтифотимниям кутиб ўтирмай стулга чўқди.

— Бу йил битириб кетаман.

Қиз ҳалиям бегонасираб, қисқа-қисқа жавоб беришга интилар, кўзини қоплаган сочларини силкитиб қўяр, керилиб, ноз билан гапира бошлаган эди.

Афтидан, у менинг яқинроқ ўтиришимни хоҳлаётган эди.

Аслида, ўзим ҳам унинг олдига бориб, нимадир демоқчи, ҳеч бўлмаса бўса олмоқчи эдим.

— Берироқ келинг, сизни еб қўймайман...

Қизнинг гапи юрагимни тешиб кетгандай бўлди. Қанчалик гўзал бўлмасин ошкора илтифоти... ўзини яқин олишга уриниши... Тавба, бегона эркакка-я. Гаплари дадил-ку?

Диванга бориб ётиб олдим. Яланғоч ҳолда, бунинг устига гўзал бир қизнинг олдида тилим калимага келмай қолди.

Уям индамай ўтираверди.

Ўрнимдан турдим-да, шимимнинг чўнтагидан ўнта мингталиқни аямасдан чиқариб бердим. Шаҳарга келаётганимда беш-олтита янги китоб олиб кетишни ният

қилгандим. Нима қилай, мана шу қизга насиб этган экан-да...

Қиз кийимларини ечди. Уни томоша қилдим. Оппоқ баданидан таралаётган хушбўй ҳид унинг покизалигидан далолат берар эди.

Нима дейишимни билмасдан яна ётиб олдим.

— Энди менинг оёқ-қўлларимни яхшилаб уқалаб қўй.

Қиз шахт билан ишга киришиб кетди. Мулойим қўллари билан зирқираб оғриётган оёқларимни, баданимни бошдан-оёқ уқалаб чиқди.

Бунчалик ҳузурбахш ҳаловатни яна қаердан топиш мумкин! У энкайиб, чамаси бир соатлар мобайнида томирларимга қайта ҳаёт бахш этди.

Диванда қимирламай ётавердим.

Қиз бўлса ҳаяжонланар, менга талпинар, ниманидир баҳона қилиб, ўпиб олгиси келаётганлигини сезиб турардим.

Яна "Иқрорнома"ни варақлай бошладим. Китобнинг охириги саҳифалари шундай ҳаяжонли, эҳтиросли эдики, бутун вужудим жунбушга келди, бунчалик лаззатни ҳеч қачон ҳис этмаганимни англаб турардим.

Қиз на кийинишини, на шу яланғоч аҳволда тураверишини билолмай икки ўт орасида қолган эди. Худди ҳайвонот боғидаги маймунни томоша қилгандай бемалол, ёнида ҳеч ким йўқдай чўзилиб ётишимни кузатиб турарди.

У стол устида турган егуликлардан тановул қила бошлаганини сезиб турардим.

Газланган сувниям олиб ичди. Яна чойнакни тақиллатиб столнинг нариги четига қўйди. "Ух, уккафарнинг ўғли Толстой, динга бунча берилиб кетмаса?" "Иқрорнома"ни ўқиб тугатаёздим. Агар биров халал бермаса то қоронғу тушгунча шу миттигина асарни охирлатиб қўйишим турган гап эди.

— Мени музейдаги экспонатдай томоша қилишга қақиртирганмидингиз, акажон?

Унинг овози нечоғлик қўнғироқдай майин эшитилмасин, тошга айланиб улгурган юрагимни эритишга

қурби етмас эди. Гаплари ёнгинамдан, атиги бир метр наридан эшитилаётган бўлса-да, худди дунёнинг нариги четида туриб сўзлаётгандек аранг эшитилар эди. Ё тавба, нега хафа бўлади? Пулини тўлаб қўйган бўлсам, индамасдан, марҳамат қилиб чиқиб кетавермайдами? Нима қилади бу ерда ивирсиб менинг оғримаган бошимни қотириб?

Қиз ҳайрону лол эди. Нима қиларини билмасдан бир яланғоч ётган менга, бир диванда сочилиб ётган кийимларига тикилиб қолган эди.

Ниҳоят маррага етиб келдим. Сўнги саҳифани ҳам мана тугатдим. Энди бемалол у ёқ-бу ёққа қараб, бошқа юмушлар билан андармон бўлаверсам арзийди. Аммо... нима иш билан? Ҳеч бир ҳаракатга қўлим бормас эди. Китобнинг ширин асалини сипқориб юбориб, унинг таъмини яна шуурим ҳис этиш билан банд эдим. Ҳатто ёнимдаги қиз менга мўлтирабгина, нимадандир умидвор бўлиб қараб турганини ҳам унутаязган эдим.

— Қани қизгина, энди хонани бўшатиб қўйсангиз ҳам бўлаверади.

У менга арвоҳга қарагандай бақрайиб термулиб қолди. Чиройли кўзлари катта-катта бўлиб кетгандек туюлди. Бир менга, бир диванда ётган кийимларга термулганича нима қиларини билмай гарангсиб тураверди.

Бироздан сўнг гўё ҳушига келган каби дивандаги кийимларини апил-тапил йиғиштиришга, кийинишга тушиб кетди.

У менга ўқрайиб қараб турарди. "Тавба, мен унинг арпасини хом ўрдимми? Айтган пулини берган бўлсам яна нима истайди мендан?"

Қиз кийиниб бўлгач, стул олдида қаққайиб тураверди. Назаримда кўзларидан қуйилаётган ёш юзидан тинимсиз думалаётгандай туюлди.

Энди менга қарагиси келмас, фақат эгик бошини кўтармасдан мунғайибгина турган эди.

Кўзимни атайин юмиб олдим. Ухлаётган кишидай жимгина ётавердим. Унинг бу ердан гумдон бўлишини кутиб турганимни наҳотки англамаётган бўлса?

У қачон чиқиб кетганини аниқ билмайман. Қарасам, хона бўм-бўш эди.

Ўрнимдан турдим. Атрофни томоша қила бошладим. Коридордан Сардор аканинг бақиргани эшитилди.

— Ҳа шоир, мазза қилдингми? Кетдик. Китобингни қишлоқда ўқийсан, энди...

А Л А М

Унинг аъзойи бадани қақшаб оғрир, худди ҳозир юраги суғурилиб кетиб, жонидан мосуво бўлаётгандек туюлганди. Қандайдир куч уни кекирдагидан маҳкам бўғиб тургандек овози ҳам гиппа бўғилганга ўхшар, оғзини очиб бирор сўз айтай деса тили танглайига ёпишиб қолгандек садо чиқмасди. "Тавба, туш кўра япманми? Наҳотки тушларим шунчалик адоқсиз, чекичегараси йўқ?"

Лекин... ҳаммаси тушида эмас, ўнгида содир бўлаётганини сезиб турар, кўнгли беҳузур бўлиб, қандайдир вулқонми ё баҳайбат бир илонми бўғзидан отилиб чиққудек бўлаётган эди.

Қанча ётганини аниқ эслай олмади. Бир маҳал кўзини очса ёп-ёруғ хонада, кенг-мўл диванда чўзилиб ётар эди. "Ёпиримей, бу ерга қандай келиб қолдим? Кимнинг уйи бу?"

Кўзи ўзига бўйсунмас, сал очилиб, яна юмилиб кетаётгандек эди.

Олазарак бўлиб атрофга аланг-жаланг кўз югуртирди. Стол усти безатилган: тандир кабоблар, коньяклар, турли ичимликлар, салатлар... Саноғи йўқ егуликлар столда бетартиб сочилиб ётарди..

Жарқин яна оғриқнинг зўридан инграб юборди. "Воҳ жоним, нима бу — мени бўғаётган арвоҳми?"

Ўпкаси бўғзига тиқилиб қолгандай зўрға нафас олар, кўзини қанчалик кўп юмса оғриқ бироз пасайгандек туюлаверар эди.

Қанча ётганини эслаёлмади. Яна қўзғалмоқчи бўлиб қўлларини диванга тиради. Аммо, ҳеч нарсани уд-

далай олмади. Гавдаси бироз кўтарилдию, яна ҳолсизланиб ётиб қолди.

Кўзи тиниб, ҳатто атрофга қарашга ҳам мажоли етмаганини сезаётган эди.

Бир маҳал бехосдан кўзини очди. Нимадир вулқондек оғзидан отилиб кетди. Оппоқ чойшаб тўшалган диваннинг усти Жарқин қусиб ташлаган нарсалар билан тўлди.

Хонани бир зумда сассиқ ҳид қоплаб олди. Жарқин диван устига қараб туриб "Уҳ, ўлдим-а, мени қийнаб, азоблаб ётган мана шу дардисар экан-да", деди қусган нарсаларига тикилиб қолиб.

Тарс ёрилиб кетай деб турган бошидаги оғриқ бироз пасайгандек, кўнгил айниши чекингандек, бўғзини маҳкам чирмаб турган илон қусиқ билан бирга тушиб кетгандек бирданига "уҳ" деб юборди.

— Ҳа, Жарқиной, турдингми? Асалим... — деди эшиқдан яримяланғоч кириб келган Хайрулла бўс (унга ошхонадагилар ҳам, деярли ҳамма шундай деб ном қўйишганди).

— Бу ерга қачон... келиб қолдим?

— А? Қачон келиб қолдим?

Хайрулла бўс шундай қаттиқ кулдики, катта хона акс садодан занғиллаб, худди момақалдироқдай гулдираб кетди. Олтмишни уриб қўйганига қарамай овози дўриллаб чиқадиган бу бобой кулгидан ўзини тўхта толмас эди.

— Жарқиной, кеча бу ерда сенинг йигирма уч ёшга тўлган кунингни нишонладик. Бозордаги жами ошхоналару барларнинг шефлари, бўслари келиб сени табриклашди. Ана дабдаба-ю — мана дабдаба. Домнинг пастида "Нексия"лар тўлиб кетди. Сендек навниҳолнинг туғилган кунига йигирмата-ўттизталаб "Нексия" келганини қишлоғингдагилар эшитса ҳайрон қолганидан юраги ёрилиб ўладиёв. Бозордаги шашликчи, сомса-чи, ҳатто ман-ман деган шеф поварларам зинғиллаб етиб келишди.

Сен бўлсанг... Ярим кечага бормасдан қайфинг ошиб қолди. Ничево. Ҳали сен энди минишга ўргатилаётган

тойчоқсан. Қирчанғи от бўлганингдан кейин бундай зиёфатларга кўникиб кетасан ҳали...

Фира-шира эслай бошлади. Бошини чангаллаганча хаёлга чўмди.

Жарқин қишлоқдан келганидан бери олти ой ўтган, аммо ҳалигача бунчалик бўлмаган эди. "Нима бало худо урди мени, кўп ичиб юбордиммикин?".

Шунча ёшга кириб умрида биринчи марта туғилган кунини нишонлаши эди. Буниям ўтказиш хаёлида бўлмаган. Ҳатто эсиданам чиқиб кетган. Фақат Хайрулла бўснинг қистови билан Юнусобод деҳқон бозори ичидаги кўримсизгина ошхонанинг унча-мунчани назарига илмайдиган дастёрлари уни қистовга олишди. "Ҳа, Жарқиной, мана Тошкентга ишга келганинггаям олти ойдан ошдиёв. Ҳеч очилиб-ёзилиб ўтирмаймиз. Бугун кечаси туғилган кун баҳона бир ўтирайлик", дея чуғурлашди. Ўзи унчалик рўйхушлик бергани йўқ. Аммо...

Ишга келган кунининг эртасигаёқ "Бу қишлоқи қиз меники, ҳеч ким ола қарамасин. Агар бирортаси тикилса кўзларини ўйиб оламан", деб ўзиники қилиб эгаллаб олган Хайрулла бўси тушмагур Жарқиндан берухсат эълон қилиб юборган экан туғилган кунини.

Кечга яқин бўснинг ўнинчи қаватдаги кенг-мўл уйи одамга тўлиб кетди.

Аввалига яхши ўтиришган эди. Тун яримлаб қолаёзганида ошхонада ўзи билан бирга коса-товоқ ювувчи Заргули тушмагур айтган гап унинг юрагини ўқдек тешиб ўтди.

— Ҳей Жарқин, кўп гўддаяверма. Сен Хайрулла бўснинг тўртинчи хотинисан. Чилонзорда қашқадарёлик хотини яшайди. Қўйлиқда яна бир водийлик аёлига ҳовли олиб берган. Сен бори-йўғи тўртинчиси... Хўш, шундай экан нимангга бунча кериласан?

Заргул аввал бошданоқ Жарқинни кўрса худди кўлвор илонга кўзи тушиб қолгандек жазаваси тутиб кетарди. Ундан қандай қилиб қутулиш йўли борлигини ўйларди. Мана олти ой ўтар-ўтмас олис Сурхондарёдан келган қишлоқи қиз Хайрулла бўснинг пинжига

тиқилиб олганига ижирғаниб қўярди. Энди ўттиздан ошган Заргул Хайрулла бўсга яхши кўринолмагани, ундан бирор рўшнолик кўрмагани учун аламини ичига ютиб юрар эди.

Мана энди захрини сочиб, кимнидир ажалсиз нариги дунёга равона қилишнинг мавриди келганди. Ўша "кимнидир" кейинги рақибни Жарқин эканлигини ўзи билан бирга ошхонада ишлайдиган беш-олти ёш-ялангнинг деярли ҳаммаси билар эди.

— Нима? Яна қайтар шу гапингни? — деди бироз гангиб, жимиб қолган Жарқин бутун аъзойи-баданига қалтироқ югуриб.

— Нима эмиш...

— Айт тезроқ, ҳозир ёрилиб... ўлиб қоламан.

— Эшитганинг... Билмасанг, билиб қўй. Хайрулла бўс сендек коса-товоқ ювувчи хизматкорлардан учтасига уйланган. Ҳар қайсиси битта-иккитадан чурвақали бўлишгач, ҳар бири биттадан домда қамалиб ўтирибди... Сенинг қисматинг ҳам тўрт-беш ойдан сўнг шу... Ана қорнинг ҳам қаппайиб қопти-ку...

Жарқиннинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Қандайдир, нимадир... бир электр токига ўхшаш нарса миясини кемира бошлади.

Стол устида шу пайтгача қўл ҳам тегизилмаган икки пиёла тўла ароқ турганди. Бир зумда сипқориб юборди.

Бироздан сўнг кўзлари тина бошлади. Енгилгина, қуш каби учаётгандек, чеки-чегараси йўқ осмонда сузиб юргандек бўлаверди.

Кейин эса...

Ихтиёрини буткул йўқотиб қўйди. Стол четига суяниб ўтирган Жарқинной кўп ўтмай гуп этиб афдарилиб тушди.

* * *

Хайрулла бўс Жарқин ётган диванга чўқди. Салкам юз килолик гавданинг оғирлигига бардош беролмаган диван гирчиллаб кетди.

— Сен жуда бахтлисан... Бундай дабаба — туғилган кунни етти пуштингдаям бирор киши ўтказолмаган. Салкам минг доллар кетдиёв ўзиям у-бу егулик-ичгулик, артист-партист деганлари билан қўшилиб. Сен тинчгина ухлайвер. Дам ол... Энди бозордаги ошхонада коса-товоқ ювиш бўлса Заргул билан Жанғил эплайверади. "Хайрулла бўснинг аёли ошхонада ифлос ишда ивирсиб юрибди" дейишса, уятга қолиб кетаман. Мана уй. Еганинг олдингда, емаганинг... Амир Олимхоннинг маликасидай айшингни суравер, асалим...

— Жанғил? Жанғил қаерда ҳали?

— Улар кечасиёқ ижарада турадиган квартирасига кетиб қолишган. Ошхонани биласан. Мижозлари кўп, бош қашлашга вақт йўқ. Уларга коса-товоқ, қошиқ ювиб етказиб бериб туришнинг ўзи бўладими? Шунга шошиб кетишди-да...

Жарқин яна ҳолсизланиб ўтириб қолди. Устидан чойшабни олиб турмоқчи бўлди. Мажоли етмади.

* * *

Салкам бир ҳафтадан кейин уйга акаси Худойберди полвон келди. У бир йил олдин Россияга иш ахтариб кетган эди. Жарқиннинг кўнгли сал ёришгандек бўлди. Шартта ўрнидан турди-да, қадрдон жамоаси - Юнусобод бозоридаги ошхонага қараб йўл олмоқчи бўлди. Бир ҳафтадан бери уйда ётавериб эзилган эди. Акаси билан бирга йўлга тушишга келишиб олди.

Кеч бўлсаям қадрдонлари — олти ой бирга ишлаган ошпазу шашликчи, идиш-товоқ ювувчиларга бир кўриниш бериб соғинч хуморидан чиққиси келди.

Акаси чой ичиб бўлгунича нариги хонага ўтиб кийимларини танлай бошлади. Шкафнинг бир четида бундан олти ой аввал қишлоқдан кийиб келган атлас кўйлак, лозимлари сочилиб ётар, арзонгина туфлиси ҳам аразлагандек, мунғайибгина тургандек эди.

У юрганда киндиги кўриниб турадиган юбкани кийиб олди. Тор шимнинг янгиси, туфлининг энг сўнги

модадагисини танлади. Кийиниб, нариги хонага чиқиб акасига кўриниш берди. Худойберди полвоннинг олдида қўғирчоқдек чиройли қизча турар, сингисининг тез вақт ичида бунчалик ўзгариб кетганлигидан тили калимага келмай анграйиб қолди. Бундан олти ой аввал бир қўшни аёл ишлаш учун қишлоқдан Тошкентга сингисини эргаштириб келганини эшитган эди. Вақтнинг тез ўтиб кетганини қаранг-а...

"Нексия"ни Хайрулла бўс миниб кетгани учун пиёда чиқишди. Ҳатто қимматбаҳо соткаси бўлса-да, ошхонага бораётганини огоҳлантириб қўйишни лозим ҳам топмади. Ошхонада идиш-товоқ ювувчи бўлиб ишлаётган сингиси Жангилга қўнғироқ қилишним эп кўрмади.

Кўчага чиқиши биланоқ "Матиз" машинаси ёнгинасига келиб тўхтади.

— Қаёққа борасизлар?

— Юнусобод бозорига.

— Икки минг сўм берасизлар.

— Ҳайданг. Пул топилади. Одам топилмайди.

Қоронғу тушиб соат саккизга яқинлашиб қолганига қарамай бозорда юриш қийин эди. Худди шаҳардаги ҳамма одамлар шуёққа кўчиб чиққандай олдиндан ўтаётганларни ёриб юриб бўлмас эди.

Ошхонага яқинлашганида кимнингдир қиқирлаб кулиши эшитилди. Қоронғу бўлгани учун ойнаванг ошхона ичкарасида ўтирганларга ташқари бутунлай кўринмасди.

"Бу Жангилнинг овози-ку?" — деган фикр лип этиб хаёлидан ўтди. Нега бунчалик хурсанд экан? Синглимни икки ой аввал "Юр пул топиб келсан, Тошкентдан иш топиб бераман", — деб қишлоқдан ўзим олиб келганманку? Нега бундай тез ўзгариб кетди... Нима учун бир ҳафтадан бери мендан хабарлашмади? Опам тўшақда касал бўлиб ётипти, деб ўйламайди ҳам. Мана, қишлоқдан келиб кам бўлгани йўқ. Кунига шефдан беш минг сўмни санаб олаётир. Бунинг устига ейишичиши ошхонанинг бўйнида. Жангил ким билан ўтирипти экан?"

Негадир бирпас кутиб тургиси келди. Синглиси ким билан хурсандчилик қилаётганлигини билмоқчидек серрайиб туриб қолди.

Жанғилнинг секин гапиргани эшитилди.

— Хайрулла ака, Жарқин қариди, демоқчимисиз. Ахир, икковимиз опа-сингил-ку. Энди йигирмадан ошдик. Уят бўлади. Опамга хиёнат қилиш...

Кимдир секин гапира бошлади.

— Сен пари, бошқаси бир пул...

Жанғил яна шарақлаб кула бошлади.

— Энди Жарқин дардман бўлиб қолди. Сендек гўзалга эгалик қилган одамнинг бу дунёда армони бўл-маса керагов.

Акаси Худойберди полвон ҳам сичқонни пойлаган мушукдек анча вақт жим бўлиб қолган эди.

Жарқин овозни танигандек бўлди. Наҳотки Хайрулла бўс гапирётган бўлса? Кечагина менга мушук-дек эркаланган, асалим, деб оғзининг таноби қочиб гапирган шу эмасмиди?

Чўғ устида тургандек типирчилай бошлади. Нимадир юрагини тимдалаб ўтди. Вужуди совуқдан қалтираб кетаётгандек бўлди.

Ўқдек учиб Хайрулла бўс ўтирадиган махсус хонага кириб борди. Эшик ёпиқ бўлса-да, ичкаридан танбалланмаган экан. Кириши биланоқ Бўснинг ялтироқ боши ва рюмка тутган қўлига кўзи тушди.

Синглиси Жанғил бўлса чеккадаги стулда худди бўрининг олдида турган қўзичоқдек Хайрулла бўснинг кучоғида кичкинагина бўлиб ўтирар эди.

Улар Жарқинни кўриши биланоқ гўё сеҳрланган каби қимир этмай тошдек қотиб қолишди. Бўс бўлса тушимми ё ўнгимми дегандек кутилмаган меҳмондан кўрқиш-ния, уялишния билмаган каби жим бўлиб қолганди.

— Ўтиришлар зўр-ку... Қиёматли ака-сингил ту-тинганлар-а? Яйраб-а?

— Э... Бир оғиз сўз айтиш учун чақиргандим Жанфилойни... — деди Хайрулла бўс тили зўрға айланиб.

— Нима дедингиз?

Хайрулла бўс ўзини ўнглаб олишга, совуқ сукунатни бузишга улгуролган эди.

— Нима деярдим... Ўз иш жойимдаям яйраб ўтиролмайманми?

Жарқиннинг бутун вужудини титроқ босди. Қўллари ҳам қалтирай бошлади. Кўзидан алам ёшлари қуйилиб келар, томоғи гиппа бўғилиб, сўз айтишга мажоли қолмаётганлигини сезиб турарди.

У ҳолсизланиб стулга ўтириб қолди. Шу маҳал ўзи билан бирга келган акаси ошхона тарафдан югуриб чиқди-да, узун пичоқни Хайрулла бўснинг катта қорнига тиқиб юборди. Бўс бўлса... семиз қорнини олиб қочишга улгура олмай ҳам қолди. Зум ўтмай стол четига ағдарилиб тушди.

Жарқиннинг кўз олди қоронғулашиб, ҳеч нарсани кўрмай қолди. Қулоқлари чиппа битган эди. Атрофда дод-вой солган ошхона хизматчиларининг бақир-чақирини эшитмас, худди руҳий касалликка чалинган одамдек тебраниб турар эди.

Беҳисоб ноз-неъматлар билан безатилган стол атрофи қип-қизил қон бўлди.

Жарқин эса ҳеч нарсани кўрмас, сезмас, гаранг одамдек тебраниб-тебраниб стол четига бориб суяниб қолган эди. Сал фурсат ўтгач у ҳам Хайрулла бўснинг ёнига ағдарилиб тушди.

Жарқин йиқиляётганда ўзини бошқаролмай қолди. Яп-янги қора шими қип-қизил қонга ботган, ҳатто оппоқ кофтасиям қизғиш ранга бўялиб қолган эди.

Хайрулла бўс бўғизланаётган ҳўкиз каби хириллай бошлади. Бирпасдан сўнг эса бутунлай жимиди...

Вақт алламаҳал бўлиб қолганидан бозор ичида одам сийраклашган, борлари ҳам қўл силтаб ўтиб кетаяпти шекилли, шунча даҳшатлар бир зумда юз берган бўлса-да, атрофда худди мозор каби жимжитлик ҳукмрон эди.

ҚАЙҒУ

Сенсиз ўтган йигирма йил ҳаётимнинг энг қора кунларидир. Бутун вужудим қайғу билан суғорилган-

дек, ҳаракатларим сушт. Карахт. Туш кўраётгандек баъзан юрак ларзага келади.

Дунёга лоқайд боқиб: "Энди менга ҳаммаси барибир", — дегандек кўп нарсалардан кўнгил қолар экан. Осмон узилиб ерга тушсаям сира парвойимга келмайди. "Ахир, шундай оқила, шундай фаросатли, шундай диёнатли инсонга бу дунё торлик қилганда мен яшаб нима қаромат кўрсатар эдим". Кўнгил кўчасида турли хаёллар, ҳар хил хуш, нохуш ўйлар...

Ҳаёт деганлари наҳотки шунчалик бевафо, бераҳм бўлса? Киши бир лаҳза умр кўриб, бир сония ярқ этган юлдуз каби зум ўтмай сўниб кетаверади!

Баъзан кечалари уйқу ўчиб кетади. Ҳаракат қилсанг, қанчалик уринсанг ҳам киприк қоқмай, миқ этмай тураверасан. Гўё сени биров бехосдан уйғотиб юборгандек ўрнингдан туриб кетасану атрофга олазрак боқасан... Кейин, соатлаб хаёл дарёси узра суза бошлайсан. Бу дунё бунчалик кенг, бунчалик узун бўлмаса? Қанча сузсанг ҳам, қанча хаёл сурсанг ҳам сира боши-кети кўринай демайди.

Баъзан у билан бирга ўтган тотли кечаларни эслаб қоласан. Бундай дақиқалар эса чексиз, ниҳоясиз. Уларни бот-бот эслагинг келаверади.

— Мен қариган чоғда сиз билан бирга яшамайман, қизларим билан ўғилларимникига кетиб қоламман!

Ким у, авлиёми? Мана йигирма йилдирки, йўқ. Олис-олисларга ҳали туғилмаган болалариникига кетиб қолгандек.

— Мен ҳам сенинг изингдан бораман. Ахир ўша... фарзандларингникига кетсанг, мен ҳам у ёқда сен билан бирга яшайман!

— Йўғ-е, — у шарақлаб кулар, кулгусидан бутун уй ларзага келар, кулгу ниҳоятда самимий, юракдан отилиб чиқар эди.

Номардлик ҳам киши билан ёнма-ён яшайди. Ундан қочиб қутулишнинг сира иложи бўлмас экан. Айниқса, кишида субут деган бир калима сўзга жо нарсадан асар бўлмаганда.

Мана мен, ҳалиям шу ерда қимирлаб, худди телбалардек бор ёки йўқлигим билинмай юрибман. Унинг орқасидан ўзи айтган жойга - у гўзал севгилим кетган тарафга кетганим ҳам йўқ.

Баъзан кўнгили раъйига қарагинг, унинг кўчасидан лип этиб ўтгинг, нохуш ўйларга эрк бергинг келади; "бор-е, деб ўз жонимга қасд қилсаммикин? Аммо бундай қилолмайман. Ахир ундан қолган тўрт ёдгорлик бор. Уларни ким одам қилади, ким ўқитиб, уйли-жойли қилади?" Шундай ўйлар таскин беради, шаштимдан қайтаради.

Юракдаги қайғуни сира қувиб юбора олмайсан. Қувишга нечоғлик уринма яна япон аскарлари каби ёпирилиб келаверади, юрагим деразаларидан мўралайди. Сени эзгилаб, гижимлаб, ямлаб ютиб юборгудек бўлаверади.

Бу, қайғу деганлари бунчалик чексиз, ниҳоясиз бўлмаса.

Яна...

Шундай кунларда қаҳрингни минг чандон оширадиган одамлар борлигига қуйиб ўлгинг, бу дунёдан бошингни олиб чиқиб кетгинг келади.

Нима эмиш денг, палончига, писмадончига, магазинчи қизга уйланаётган эмиш. Яқинда тўйи бўлармиш...

Қишлоғимизнинг йўқ бўлса беролмайдиган, бор бўлса кўролмайдиган, умрини фақат ғийбат деб аталмиш бир баҳайбат аждаҳони миниб ўтказишни хуш кўрадиган кимсаларига ана шундай сўзларни кўчакуйда, одамлар тўпланиб турадиган ерларда оғиздан бол топиб чайнаш нечоғлик ёқимли туюлар экан?

Бирдан юрак ёрилай дейди, сен бу ёқда кўзёшларингни селдай қуйиб, ўз ёғингга ўзинг қовурилиб ётсангу, у ёқда қишлоқдагилар сени копток қилиб тепишни, эрмак қилишни хуш кўришса...

Ҳали умр йўлдошим бу дунёни абадулабад тарк этганига йигирма йил бўлаяпти-ю, шундай совуқ илон каби киши баданига вишиллаб ўрмалаётган сўзлар болалашига тишни тишга қўйиб чидашдан ўзга чора тополмас экансан. Баъзан "одамлар бунчалик бераҳм, бун-

чалик калтафаҳм, бунчалик лоқайд ва кишиларнинг юрагини эзиб, сувини ичишни хуш кўрадиган ҳашаротлар каби бўлмаса эди... Аллақачон ер юзида адолат, яхшилик уруғлари ниш уриб, ҳаётимиз гуллари оламини безаган, турмуш отлиғ бир уқубат эмас, шоду хурамликка тўлиқ бўлур эди", — дея ҳайқиргинг келади.

Яна...

Яна тиф юракка қадалганча ҳали-ҳали суғурилмай азоб бериб турибди. Бу шундай тифки, дашном тифлари.

Идорада бир неча киши тўдалашиб, гурунглашиб ўтирибмиз. Бегоналар ҳам бор. Шунда бир узоқ танишим: — Уйландингми? — деди.

Тил айланмай қолди. Юрак сўзлашга тайёр эди. Кўнгил ойнаси чил-чил, олам эса зимистонга айлангандек бўлди. "Нега кўпчиликнинг ўртасида бундай деди экан? Ё сенинг хотининг ўлган-ку, демоқчимикин? "

Ҳа, фаросатни ҳақиқатан ҳам худо аямасдан берган экан. Кўнглидан ўтган гапи тилига чиқди. "Ахир, сизнинг уйингиз синган-ку, шунинг учун уйландингизми, деб сўраяпман".

"Бу азобдан қутулсам қутула қолай!" Осон йўлини танладим.

— Ҳа, уйландим.

— Қачон? — ҳамма ялт этиб менга қаради.

Шу бир оғиз сўз билан бешафқат баданга игна каби санчилаётган сўроқдан қутулдим-қўйдим.

Одам баъзан ёлғиз сўз билан ҳам ўзини ғанимлар ҳамласидан омон сақлаб қолар экан. Ҳозир улар ҳужум қилаётган бўлса-да, ҳар қалай, ўзимни қаёнга уришни билмай, тўрт девор — муз каби совуқ, тилсиз, забонсиз гунг девор орасида қолган эдим.

... Нега сендан кўнгилни бутунлай узиб кетолмайман, Қундуз? Кечалари тушларимга кираверасан. Ёки "Ҳеч бўлмаса мени тушингизда кўриб туринг", — дея далда бермоқчимисан? Ахир, булар турган-битгани азоб, лекин ниҳоятда ширин, тотли азоб-ку. Кошки эди бу тушлар умр бўйи давом этса. Кошки эди ўша тушимдаги каби бирга бўлсак!".

Аммо, афсус, минг афсус, бу туш. Туш билан ҳақиқат орасига тенглик аломати қўйиб бўлмайди. "Энди тушингда кўрасан!" — деган ибора бекорга айтилмаган экан.

Уй орқасидаги супачада соатлаб ўтирганим ўтирган. Худди сен ҳамишагидек кулиб, мийиғингда хиёл жилмайиб, уйимизнинг ёнбошидан келаётганга ўхшайверасан. Мен эса сени қувонч билан, бир дунё орзулар билан қарши оламан...

— Ҳа, келдингми, сенинг барибир мени ташлаб кетолмаслигингни билар эдим, — дейишга шайланаман.

Бироқ... Яна қайта қарасам сен йўқсан. Қаерларга ғойиб бўлдинг, ҳозиргина хаёлимда тикланган, ҳозиргина кулиб, кулимсираб гапираётган эдингку? Ким билади, балки арвоҳингдир?

Ҳамон юрагимда муҳрланган воқеалар менга тинчлик беришдан ожиз. Улар худди темир панжалари билан бўғзимдан маҳкам ушлаб олгану, сира қўйиб юборгиси келмаётгандек. Хаёл кўзгусида жонланаверади.

... Тошкентдаги биринчи клиник шифохонадаги сўнгги кунларинг эди. Палатадаги кроватларда бешолти аёл ётишибди. Улардан фақат сен, сен оғир аҳволда эдинг.

Ўшанда гапириш учун яшаётган каби тинимсиз сайрайдиган бир аёл сенга қараб-қараб қўяр, қачон ўлар экан, дегандек ижирғаниб ётар эди. Яна бириси эса тинмай нон, турли егуликларни ковшар, худди бу дунёга келиб кўргани шу таомлари, уни тезроқ еб қолишга шошилаётгандек, шошилмаса улгура олмайдигандек оғзини чапиллатиб егани еган эди. Яна бириси вийбат сақичини чайнагани чайнаган эди.

Сен эса... Оғир-оғир хўрсиниб қўяр, бундай лоқайд, бундай қайғусиз, бундай бачкана одамларнинг устидан масхара қилгандек миқ этмай ётар эдинг. Улар билан бирга яшашдан уялгандек, тезроқ кетиб қолсам эди, деяётгандек бўлаверардинг. Шунда мен ҳайратдан лол бўлиб, ҳайкал мисол қотиб қолдим. Ўзинг бир аҳволдаю:

— Радионинг овозини баландроқ қўйинг, — дединг.

Югуриб бориб тилагингни бажо келтирдим. Шундан кейин радиодан дилрабо қўшиқ янграй бошлади. Хонанданинг овози бирам ёқимли, бирам ширали эдики, гўё бу сеҳрли қўшиқ: "Кетма, э инсон. Бу дунёда фақат ғамлар эмас, қўшиқлар, ўйин-кулгулар, яхшиликлар ҳам мўл", — дея нола қилаётгандек эди. Аммо, сен эса... Қўшиқни берилиб тинглар эдинг, бу нолаю фиғонларга парво қилмасдинг. "Бундай дунёда яшайдан кўра... тинчгина абадий ухлаганим маъкул".

Қундуз, сен яшамасанг ҳам бу дунёда ҳаёт давом этаверади. Бу оламда гоҳида ёмонликлар болалаб кетаверади. Ҳаёт қанчалар ширин эканлигини била туриб, наҳотки абадулабад тарк этиб кетсанг...

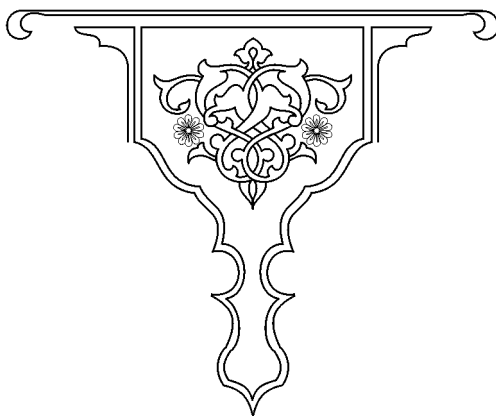
Бироқ сен ожиз эдинг. Орзуларинг мўл, ҳали яшашдан сира тўймаган бўлсангда цирроз касаллиги, дард сени енгиб, бутунлай адои тамом қилаётган эди.

Афсуски, буни — сўнги манзил сари иложсиз сафарни тўхтададиган куч ҳали оламда йўқ, ундай куч бўлса эди, сенинг гулларинг хазон бўлгандан бери мени қийнаётган азоб етти ухлаб тушимга ҳам кирмас эди. Афсус... Инсон қанчалик қудратли, қанчалик ботир, қанчалик ақлли бўлгани билан фақат бир нарсага, яхши нарсаларни бу дунёда асрай олишга қолганда худди дарахт япроғи каби нозик, яхши одамлар эса иложсиз. Оқил, фидойи ва доно бўлгани билан бу борада ожиз, сал шамол туриши билан чирт этиб узилади-ю, ҳаётнинг бепоён йўлларида турли кимсаларнинг оёғи остида эзгиланиб қолади.

Қайғу, турқинг бунчалик даҳшатли, совуқ бўлмас... Қундуз, сени ўйлайвериб-ўйлавериб, бадбашара қайғунинг сурати ҳаётда эмас, юракда тикланди. Катта қайғу хирмонининг сурати сенинг тирик суратининг ўрнини боса олармикин?

Ажаб, дилрабо сурат ўрнида хунук, бадбашара қайғу суратига термулиб ўтказадиган кейинги ҳаёт бунчалик нотавон, ғариб бўлмас...

**ИСТАРА
ҲАНГОМАЛАРИ**

ЎЗ ХОТИНИНГИЗМАН, ХЎЖАЙИН!

Мойли қассоб шундай бойиб кетдики, қўша-қўша машиналару ҳовлиларнинг саноғига етиб бўл-май қолди. Чўнтаклар қаппайгач, бир вақтлар "Ўлдим-куйдим" деб олган чиройли хотини ҳам кўзига хунук кўринди.

— Ярмат ошна, зўридан топинг. Ўтадиган беш кунлик дунёда, — деди жўрасига ёрилиб.

— Қандайдан бўлсин?.. Ёшроғими, гўзалими ё сиз бобироғими?

— Билмадим ошна. Сиз шаҳар кўргансиз. Ишқилиб, шим билан телпак кийиб, одамни иснодга қўядигани бўлмасин-да.

— Бўпти, тайёргарлигингизни кўраверинг. Улар юз минг сўм пул билан бешта қўйгаям рози бўп кетаверади. Қалини каттамас.

— Майли, унисидан қочмайман. Иложи бўлса, Қаршидан битта квартира ҳам олиб бераман. Ёшим 60 дан ошсаям кўнглим қаримаган ҳали...

Мойли қассоб бўлса "Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга" деган мақолни эсдан чиқариб юборган эди. Кўнгли чоғ бўлиб юраверди.

Ярмат тижоратчи сал шайтонроқ йигитлигини ҳам билдирди. Ошнаси билан ўртасида бўлган хуфёна гапни Мойли қассобнинг аёлига айтди.

— Шундай қиламиз, — деди Ярмат тижоратчи ошнасини чув тушириш режасини пишитиб. — Келин, фақат атлас кўйлак киясан. Тараниб-ясаниб, иложи бўлса яхши кийимларни кийиб оласан. Янги ҳафта-

нинг бозор куни шаҳардаги "Қарши" меҳмонхонасига бориб ўтирасан. Қишлоқдаги ошналар билан бориб зўрроқ номерни гаплашиб келамиз, люкс жой бўлади... Эринга "Бир зўрини топдим", — деб айтаман.

— Майли, бир додини беринг шунинг...

Ҳадемай белгиланган кун етиб келди. Мойли қассобнинг кайфи чоғ.

Ярмат ошнаси билан ароқни бўкиб ичди. Кечаси, қоронғи тушгач, меҳмонхонага кириб борди.

Мойли қассоб ҳафсала билан ечингач, диванда чўзилиб ётарди.

— Обке энди гўзалингни, — деди ширакайф қассоб сабри чидамай.

— Кетдик, нариги хонага ўтамиз, — деди негадир нотаниш киши. — Сизга аталгани ўша ёқда. Кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади...

Қассоб кийинар-кийинмас қўшни хонага югурди.

Диванда атлас кўйлак кийган, ясанган-тусанган бир қизми-аёлми тескари қараб ўтирарди. Рўмолини юзига тушириб олганлиги учун унинг жамолини бирданга кўриб бўлмади.

Мойли қассоб худди портлаб кетадигандай секингина ўтирди. "Қандай қилиб гаплашсам экан, шаҳар кўрмагандан кейин қийин экан".

— Яхши қиз, бир гурунг қилайлик, - деди зўрға тили калимага келиб. Садо чиқмади. Ўтираверди, ўтираверди.

— Қани жонидан, бу ёққа бир қаранг, — деди Мойли қассоб сабри тугаб.

Ўпмоқчи бўлиб "қиз"нинг билагидан ушлади.

Аммо "қиз" юзидан рўмолини олиши биланоқ... Худди ток ургандай қўллари шалвираб, осилиб қолди.

— А... Бу сенмисан? — у тасодифий воқеадан ҳангу манг бўлган эди.

— Ҳа, бу менман... Ўз севган хотинингизман, хўжайин... Мойли қассоб худди гунг одамдай индамай қолди.

АНОРГА ТУЗ СОЛИНГ

Сайфиддин бойнинг кўнгли хира эди. Ҳар йили томорқасидаги анори майда-майда, кичкина бўлиб қолади. Қўшнисининг анори бўлса чойнақдай катта-катта бўлиб кетаверди. Тарозига қўйсангиз биттаси бир кило тош босадиёв. Нима қилиш керак?... "Ҳамсоямдан маслаҳат сўрасаммикин?" — деди хуноби ошиб. "Нега бизда анор бунчалик кам даромад... Қўшнимиз уч юз-тўрт юз минг сўмга сотяпти. Мен бўлсам элик минг-гаям пуллаёлмаяпман". Ҳамсоиям шайтонга дарс берадиган одамлардан бири эди.

— Бундай қиласиз. Ҳар туп анор дарахтнинг тагига икки-уч килодан туз сепаб чиқасиз. Кузда қарабсизки, бир тонна анорлик бўлиб қоласиз-қўясизда, оғайнижон, — деди кулимсираб.

Сайфиддини тушмагур бу шумликка лаққа ишонипти. Уйга келиб ҳамсоянинг айтганини зиёди билан амалга оширибди. Сўнгра қачон ёз, куз келишини пойлаб юраверибди. Лекин... Алданганини кўп ўтмай сезиб қолибди. Анор дарахтлари бир бошидан қурий бошлабди. Буни кўрган Сайфиддиннинг дарди ичида, ҳеч кимга айтишни эп кўрмапти.

Аммо, шайтон қўшниси бир ўтиришдами ё баздами ҳалиги "қимматли маслаҳати"ни айтиб бериб, сирини ошкор қилиб мақтаниб юрипти.

Шундан бери Сайфиддинни кўрган қишлоқдошлари: "Ҳов, анорни қандай қип каттартирамиз", — деб ҳазиллашар эканлар.

ЎРГИЛАЙ ЁЛҒОНДАН

Жўраев туман халқ таълими бўлимида бош назоратчи бўлиб ишлар эди. Истаралик бу камтар одам қинфирликка ўрганмаганди. Ҳафтасига бир-икки марта прокуратурадан, солиқдан, милициядан... қўйингки, жуда кўп шунга ўхшаш ташкилотлардан келган текширувчилар унинг безорини чиқариб юборишди.

Бир куни тасодифан республика газетасининг мухбири келиб қолди. Журналист деганлари инжиқ одам бўлар экан, сира гапга кўндириб бўлмади. Йўқ жойдан хужжатларни топиб келишни талаб қилаверди. Ҳафсаласи пир бўлган Жўраев район халқ таълими бўлими мудир Чориевнинг кабинетига кириб келди.

— Ҳа, Жўраев, сизни ким хафа қилди?

Бош назоратчи асабий қўл силтади.

— Ў, иш ҳалқумимга келди. Кеча чўнтагимдаги охириги ўн минг сўмга солиқдан келган одамга чой олиб берган эдим.

— Э, ҳа шундай демайсизми?.. Арзимаган нарсани ҳам муаммо қип юрибсизми, Жўраев ука...

— Нима қил дейсиз... бош бухгалтеримиз Ўтагановдан ўн беш минг сўм қарзим бўлса!

— Каллани ишлатиш керак, тамом, — деди РайОНО мудир шўхлиги тутиб, — ҳозир чап қўлингиз билан бир шикоят хати ёзасиз.

— Нима тўғрисида...

— Кўраяпсизми, мактаб директорлари залда юриштипти гердайишиб. Дарсга ҳам бормаган кўплари. Ўшаларни ёзинг. Мисол учун, 4-мактаб директори Абдурахмонов ишга кеч келади. Дарсларни қолдириб ҳар куни район марказига кетади ва ҳоказо, денг. Шикоятнинг бош қисмига "Республика газета редакциясига хат" деб ёзиб қўйинг, тамом, — деди Чориев кулгиси қистаса ҳам жиддий.

— Бўпти, айтганингизни қиламан, — деди доимо ҳақиқатгўйлик қилиб юрадиган Жўраев жаҳл устида.

У ўз кабинетига кирди-да, бир зумда шикоят хатини ёзиб, мактаб директори Абдурахмоновни чақирди. Директор уни ўқиб чиққач, содда одам эмасми, довдираб қолди.

— Нима қилдик? Ҳозирги журналист шунга келганми? Бу мухбири тушмагур унча-мунчага кўнармикин?

— Бу ёғини менга қўйиб беринг. Иккинчидан, журналистлар пулга учмайдиган, бойликка қизиқмайдиган инжиқ халқ, — деди халқ таълими бўлими мудир Чориев ҳам гурунг оловига ўт қалаб, — уйга борингда, бир бўрдоқи қўйни сўйинг. Ароқ-пароқ дегандай... У ёғи ҳимматингизга боғлиқ-да...

— Бўпти, тушлиқда мухбирни уйга бошлаб боринг, — деди директор худди совлиқлари эгиз туққандай севиниб.

Жўраев ҳар куни: "Дўстим, бир эринг-да, шашлик-хўрлик қилайик", — деганида камхаржлигидан баҳона ахтариб қоладиган, лекин анча-мунча камтар мактаб директори кабинетдан физиллаганча чиқиб кетди.

Шундай қилиб, ёлфончилик ҳам фойдали эканлигига Жўраев домла умрида биринчи марта дуч келган эди.

ИШОНМАГИН ДЎСТИНГГА

Кексароқ икки муаллим бир-бири билан қалин дўст эди. Бу эски ошнолар шундай ҳазиллашишардики, ҳатто баъзи қилиқларини кўрган кишилар бири иккинчисига душман бўлса керак, деган фикрга ҳам боришарди.

— Тишим оғрияпти, кечаси билан илон чаққанга ўхшаб тўлғониб, сира ухлай олмадим, — деди Панжи муаллим.

Ошнаси ҳам унга раҳми келган киши бўлиб бош чайқади.

— Эҳтиёт бўл. Олдини олмасанг ракка айланиб кетадиёв.

Панжи муаллим эса оғриқнинг зўридан нима қиларини билмай, ерни тапиллатиб тепар эди.

— Ҳозир стоматологга бориб таг-тути билан қўпортириб ташлайман. Бундай дардисар тишининг боридан йўғи афзал, — деди муаллим асабий.

— Эҳ, ундай қила кўрмагин. Тишингни жойи гўрга ўхшаб, чуқур бўлиб қоладиёв. Кейин: "фалончи тишсиз келаяпти", — деб масхара қилаверади.

— Ундай бўлса нима қилай?.. Бу аҳволда оғриқдан ўлиб қоламан-ку...

— Сенга бепул маслаҳат берай. Ҳозир бориб холодильникда турган муздай сувдан кечгача узлуксиз ичгин. Оғриган тишинг ўз-ўзидан қандай яхши бўлганини сезмай ҳам қоласан.

Панжи муаллим бу гапга чиппа-чин ишонди. Чунки, ошнаси ҳеч бир кулмасдан, жиддий гапирди-да. Бунинг устига қиёфаси ачинган ҳолда эди.

Кун бўйи совуткичнинг музхонасидаги сувни ичаверди-ичаверди, музқаймоқни еяверди-еяверди. Эртаси куни саҳар пайти уйғониб кетди. Тишининг атрофи, оғзи... шундай катта бўлиб шишганки, боши худди қўшша каллага ўхшаб қолганди. Энди ҳатто гапиролмай, тили зўрға айланди.

Шу воқеа сабаб бировдан маслаҳат сўрамайдиган бўлди.

ОНАСИ ЎЛИПТИМИ?!...

Бахтиёр деган йигит Тошкентга келиши биланоқ аэропортдаги телефон трубкасига ёпишди. Худди орқасидан ит қувиб келаётгандек ҳансираганича телефон рақамларини тера бошлади.

— Алло, ким бу?..

— Нима ишингиз бор кимлигим билан, — деган таҳдидли овоз эшитилди.

— Ў, отимни айтмабман. Эрингизнинг ошнаси Бахтиёр полвон менман.

— Нима дедингиз?... Э, мен қизлари бўламан...

— Ув, неварам, кечирасан. Отанг, бизди хумкалла ошна уйдаи...

— Дадамми?.. Қишлоққа, Қашқадарёга кечаси бемаҳалда жўнаб кетдилар. Момом — дадамнинг оналари бўмаптилар... Кеча кундузи вафот этган эканлар...

Телефондан қиз боланинг хўрсиниши, сал-пал йиғиси эшитилгандек бўлди.

Бахтиёр нима деярини билмай, довдираб қолди.

— Онаси қазо қилиптими? Яхши... Бўпти, дуруст... Яхши, — деди беихтиёр.

Аммо, уч-тўрт қадам юргач, бошига тарс этказиб урди. "Эҳ, мен каллаварам шоир ошнамнинг онаси ўлганини эшитиб, қизига нега: "Яхши... Бўпти, дуруст... Яхши", — дедим. Шошганимдан оғзимдан чиқиб кетипти-да", — деди на кулишни, на афсус чекишни билолмай.

ЙЎҚОЛГАН ХОТИН

Унинг хурсандчилигининг чеки йўқ эди. Хотини фарзанд кўрди. Қизириқдаги туғруқхонага ҳар куни қатнайвериб, анча-мунча пул харажат қилиб юборди. Бир куни врачлар: "Лампочка олиб келинг" деса, эртасига бошқа бир ҳамшира олдига югуриб келиб: "фалон-фалон дориларни кўтариб келар экансиз. Катта дўхтиримиз тайинлаб, ёзиб бериб кетдилар", — дейди. Жонқобил йигирма минг сўмга ҳар хил дорилардан сотиб олиб келиб берди.

Орадан беш кун ўтди. Харажатлар олтмиш мингга бориб қолдиёв.

— Хотинингизнинг туғруқхонадан чиқишига рухсат йўқ, — деди ҳақим.

— Энди аёлингизни реабилитация бўлимига ўтказамиз.

Жонқобил мунғайиб қолаверди.

— Сиз ўқувчиларга адабиётдан дарс беришдан бошқа ниманиям тушунар эдингиз? — деди хотини зорланиб. Фарзанди туғилганига икки-уч кун бўлмасдан врачнинг кўнглини топганлар туғруқхонадан зипиллаб чиқиб кетаяпти. Сиз бўлсангиз...

— Нима қилай?... Элик минг сўм қарз олиб больницанинг йўлида ишлатиб юбордим. Йигирма мингга дори...

— Нима дедингиз?... Менга ҳеч ким укол қилгани йўқ-ку...

— Кечадан олдинги кунни ҳамшира чиқиб айтди. Шундай қилмасангиз хотинингиз ўлиб қолади, деди. Мен лаққа ишонибман-да...

— Туғруқхонада ётганлар айтишяпти. Бу ердаги ҳар туққан аёлнинг эри йигирма-ўттиз минггача дори олиб келади. Кейин уларни аптекага қайтариб юборишар эканда врачлар пулини санаб олишар экан, буям бизнес... Бизнеси шу экан. Сизнинг дорингиз ҳам пулланипти, эссиз...

— Агар туғруқхонадан чиқаришгайм пул олишса бундай қиламан...

— Қандай?

— Ҳалиги овқат-повқат олиб келган сумкангизни буёққа беринг.

Орадан ярим соат вақт ўтди. Хотини чақалоқни ҳеч кимга билдирмасдан сумкага солиб берди-да:

— Сиз шифохона ҳовлисида чиқиб кетаверинг, — деди.

Бирпасдан сўнг хотини ҳам етиб олди.

— Қандай қилиб чиқдинг? Сезиб қолишмадимми?

— Шифохонада ҳамма уй кийимида ётишади. Шунинг учун ҳеч ким билмади.

Кечқурун махсус машинада етиб келган врачлар унинг дарвозасини тақиллатишди.

— Ҳа, нима гап? — деди домла ўзини гўлликка солиб.

— Хотинингиз шифохонадан қочип кетипти...

— Нима дедингиз? — домла кўзлари ола-кула бўлиб кетди. — Бекор гап...

— Ундай бўлса аёлингиз қаёққа кетди экан?.. Чақалоғи ҳам йўқ-ку...

— Уф, энди нима қилдик? — деди ҳақимлардан бири ранги оқариб.

— Мен билмайман, топиб берасизлар, — деди домла ғалаба қозонаётгани учун ҳужумга ўтиб.

Ҳозиргина "Хотинингни топиб бер" — деб дағдаға қилаётганлар қочиб қолишди.

АБАЙ ҚҰНАНБОВ БРИГАДАСИДА

Бу воқеа 80-йилларда бўлиб ўтган эди. Истаралик таниқли ёзувчи Хол Тўра туман газетасида масъул котиб вазифасида ишларди. Чўрткесарлиги, ҳақиқатгўйлиги сабабли ҳатто уни муҳаррирликка ҳам тайинлашмаганди.

Бир куни сал нарсадан ҳадиксирайдиган муҳаррир райком котибасининг қистови билан рус тили муаллимасини газетанинг маданият бўлими мудирлигига ишга қабул қилди. Бу одам мақола ёзиш тугул тузукроқ лавҳа тайёрлашнинг ҳам уддасидан чиқа олмас эди. Кечагина муаллимликни ёлчитмаган киши таҳририятга келган шеър ва ҳикояларни қандай қилиб таҳрир қилар экан?..

Жаҳли чиққан адиб Хол Тўра бу ҳаваскор журналистни ўзича имтиҳон қилмоқчи бўлди. Бир куни тўсатдан:

— Фактларингиз бўлса, қурилиш соҳасида ишлайдиган турли миллат вакиллари ҳақида мақола ёзмоқчи эдим, — деди янги ходим. У эринчоқлигидан кун бўйи кабинетдан чиққиси келмас эди.

Сигири эгиз туққандай оғзи қулоғига етган Хол Тўра шумлик қилиш учун қулай фурсат келганлигини англади.

У жўрттага ён дафтарини варақлаган бўлди-да:

— Мана ёзинг, — деди жиддий, — Истара қишлоғида икки қават мактаб биноси қурилиб, ишга тушиши арафасида. У ерда Абай Қўнанбоев бошлиқ қурувчилар бригадаси ишлаётир. Илғор ишчилардан Тўлапберген Қайпбергенов, Евгений Евтушенко, Анна Ахматова, Василий Биков, Расул Ҳамзатов кабилар фишт териш, сувоқ ишларида ғайрат кўрсатишяпти. Мактаб директори Қайсин Қулиевнинг айтишича, бинолар янги ўқув йилигача тахт қилинади.

Ўша йилларда Истара даштларидаги қурилишларда асосан ўрислар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ишлар эди. Шу боисдан ҳам таҳририятга янги ишга келган киши ҳеч қандай шубҳаланмади.

— Ҳозир муҳарриримиз Норсоатов: тез мақола тай-ёрланг деяётган эди. Дарров олиб бормасам, бошимда ёнфоқ чақади, — деди хурсанд бўлиб. — Сизга жуда катта раҳмат!

Бир соатдан сўнг муҳаррир муовини Хол Тўрани чақириб қолди.

— Ҳа, нима учун бу кишини лақиллатдингиз?

— Ўзи рус тили ва адабиётидан ўқитувчи экан. Қани, билими зўрмикан, деб машҳур шоир, ёзувчиларнинг фамилиясини атайлаб ёздиргандим.

— Ҳалиям мен сезиб қолдим. Бўлмаса, шундайича газетага чиқиб кетар эди. Жиддий ишда шўхлик қилиш яхши эмас!

— Ўзингиз ўйланг, шу таниқли кишиларни билмаган киши қандай адабиётчи?

— Майли, саводсиз экан, лекин агар мақола газетада чиққанида райком котиби бизга ҳайфсан берар эди. Бу шумлик бутун вилоятга ёйилиб кетар эди.

Шу пайт муҳаррир Норсоатов ҳам кириб келди.

— Сизга қаттиқ ҳайфсан эълон қиламан, — деди тутақиб.

ПОЛКОВНИК АБДУЛЛАЕВМАН

Шаҳрисабзлик Норқобил пахта пунктида тарозибон бўлиб ишларди, бойиб кетганидан пулини қаерга қўйишини билмас эди. Бунинг устига худди райком котибига ўхшаб кийиниб юрар, ароқ бочкасига қулоғигача ботириб олсангиз ҳам маст бўлмасди.

Бир куни Норқобил Жўра деган ошнаси билан Китобдаги ресторанга бориб бўкиб ароқ ичди. Кун бошига сал қолганида улар уйларига қайтдилар. Норқобилнинг "Газ – 24" машинаси рулини ошнаси Жўра бошқариб бораётган эди. Яккабоғдаги ДАН постига келишганида қизил таёқлилардан бири хуштак чалди.

— Уҳ Норқобил, ўлдинг, — деди ошнаси қалт-қалт титраб, — правам қаердалигини билмайман. Ўзим тўйиб ичган бўлсам.

— Ишинг бўлмасин, — деди Норқобил орқа ўриндиққа ястаниб ўтирар экан. Шу пайт ДАН инспектори келиб ўзини таништирди.

— Мен милиция лейтенанти Узоқов бўламан. Қани, ҳужжатларни кўрай! Орқа ўриндиқда ўтирган Норқобилов инспекторга қараб деди:

— Полковник Абдуллаев бўламан. Хизматлар қалай? Инспектор орқада ўтирган гавдали бу одамни кўриб, шаштидан қайтди.

— Бўпти, ака, кечирасиз... Хизматчилик, узр...

Улар машинани ўт олдириб, йигирма қадамча юришгач, шарақлаб кулиб юборишди.

— Оҳ Норқобил, Норқобил-а, мени бир бало-ю азимдан қутқариб қолдинг, — деди ошнаси. — Тавба, сендан ҳужжат ҳам сўрамади, аврадингми, ё... Кетдинг, энди буни ювамиз.

Ўтган асрнинг 90-йилларида бўлган бу воқеа ҳамон уларнинг хотирасида сақланиб қолган.

ОБРЎЛИ ЙЎЛОВЧИ

Мурод ошнаси Ваҳоб билан Тошкентга келди. Роса бир ҳафта томоша қилганларидан сўнг йўлқирага етadиган пул олиб қолишди.

— Хўш, энди қайдасан Деҳқонобод, деб уйга кетдикми? — дейди Мурод шишадаги ароқ тугай, деб қолганида.

— Нимада кетамиз? — ширакайф кўзи сузилди Ваҳобнинг.

— Яхшиси, таксида кетайлик...

— Ия, сен нима деяпсан? Ундан поезд обрўлироқ, Яхшиси, мен купеда маза қилиб ухлаб кетаман! "Жигули"да Деҳқонободга боргунча эзилиб тамом бўласан-ку?

Мурод жаҳди чиқиб қўл силтади.

— Бўпти, билганингни қил.

Ваҳоб кечқурун Тошкент—Термиз поездига ўтириб олди. Юмшоққина ўриндиқлар. Уни бир пасда уйқу боса бошлади. Кўзлари юмилиб кетаверди, "Қаршига

яқинлашганда уйғонарман, бир пас мизгиб олай" деб ечина бошлади. Соатига қаради. Анча кеч бўлипти. Юмшоқ кўрпага ўраниб олди.

Эрталабки чошгоҳ пайтими, ишқилиб қуёш анча кўтарилиб қолган экан. Одамларнинг ғала-ғовуридан уйғониб кетди.

— Қаерга келдик? — деди Ваҳоб кўзларини ишқалаб.

— Термизга келдик, тушинг. Деновга кетасизми? — Мана, пастда таксилар кўп, — деди бир аёл ўзидан катта халгани кўтариб олар экан.

— Нима? Термиз деяпсизми? Ахир, мен Қаршида тушиб қолишим керак эди-ку?

— Ўхў, Қаршига? Энди изингизга таксида қайтасиз. Поезд у ёққа кечаси бўлади, — деди ёнидаги йигит Ваҳобга "Калласи жойидами ўзи?" дегандек шубҳали қараб қўяр экан.

Хуноби ошган Ваҳоб калласига бир урди. Икки юз чақирим йўл босиб Деҳқонободга етиб келди. Шалоғи чиққан "Москвич" да келгани учун икки кун ўзига келолмай ётди.

АЁЛИНГИЗ БОШҚА ЭДИ-КУ?

Нишонлик Бахтиёрбой қадрдон ошнаси Маҳмуд билан ҳазиллашишни яхши кўради. Қаёқдандир бўлмағур гапларни топиб, унинг қаттиқ рашига тегаверди. Кўчада "Ошна, ошна" деб юргани билан Жўранинг уйига сира бормаган эди. Шу сабабли унинг аёлини ҳам кўрмаганди.

Бир куни тасодифан ошнасиникига бориб қолди. Кўҳликкина аёл кир ювиб ўтирган экан.

— Жўра қаёқда? Кеча шаҳарда бир қиз билан танишувди. Менга ошнангни топиб бер, деб қўймапти.

— Келинг, ака, ҳозир чақириб чиқаман. Ким сўрапти, деб айтай?

— Чақиринг бу ёққа. Қилган гуноҳини биладими ўзи? — яна ҳазиллашишда давом этди Бахтиёр.

Маҳмуднинг қишлоқда ўсган, ҳар қандай гапни жиддий қабул қиладиган аёли эса нотаниш меҳмоннинг сўзларини ажабланиб тинглар эди. "Наҳотки рост айтаётган бўлса?".

Ичкаридан уйқусираб Бахтиёрбой чиқиб келди. Аёлнинг ҳалиги гапларидан тумтайиб, ерга қараб турганига эътибор ҳам бермади.

— Келинг, ошна. Қайси шамол учирди биз тарафларга? Келганингиз яхши бўлди-да. Бош оғриққа юз-юз оламиз.

— Бахтиёр, бу дейман, кеча бошқа бир аёл билан юргандингиз. Мана бу менинг аёлим, дедингиз. Бугун уйингизда бошқа бир аёл ўтирибди.

Ҳеч нарсадан беҳабар Маҳмуд бўлса хохолаб кулди. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтаргиси келди.

— Энди шаҳарлик сал ёшроқда. Йигит кишининг икки хотини бўлади-да! — деди қорнига шапатилаб кулиб. Аёли бўлса бу ҳазилга тушунмади. Шу пайт у портлаб кетди.

— Туринг, икковингиз ҳам ўша шаҳарликникига жўнанг.

Қалтис ҳазил туфайли эр-хотин ажрашиб кетишига сал қолганди.

ИККИ МИЛЛИОНЛИК КУЛ

Бир куни Ўрол полвон машинасини сотмоқчи бўлиб юрган эди. Ўзиям ялтирайди. "Газ—31". Сотишга кўзи қиймаётганди.

— Икки миллионни сана-да, майли олиб кетавер, — дебди харидор бўлиб келган тоғлик чўпонга.

Минглаб сурувнинг орқасидан юргани билан Панжи чўпон деганлари соддароқ одам экан. Эртаси куни пулни олиб келишга ваъда бериб уйига кетибди.

Шу куни машинанинг эгаси ўйлаб-ўйлаб ўғлини олдига чақирипти.

— Мана шундай қилиб "Волга"мизниям сотиб юбор-япмиз. Эсиз, яхши машина эди-да сабил.

— Майли, Панжи чўпонга буюрсин, икки миллионга арзон эмас, яхши кетаяпти, арзон эмас...

Гурунглашиб ўтириб-ўтириб, қоронғу тушганини сезмай ҳам қолишипти.

— Мана бундай қиламиз, "Волга"нинг бакида қирқ литр бензини бор. Шу сабил кетмасин. Икки канистрга тўлдириб олиб қўяйлик. Ўзи ичида беш литр ёнилғиси қолган эди, деб айтамиз сотиб олувчига. Нима, билиб ўтирибдими? Ахир, харидор бақдаги бензиннинг пулини тўламайди-ку?

— Хўш, мен нима қилай?

— Мана буёғи қоронғу тушган. Бор, гугурт олиб чиқ. Гаражга кирайлик.

Ўғли гугурт ёндириб турди. Отаси бақдан бензин ола бошлади. Бир маҳал денг, олов ёниши билан бензин ҳам ловиллаб ёниб кетса бўладими? Ота-бола зўрға қочиб қолишди. Машина бўлса... Икки миллионлик "Волга" бир пасда кулга айланди-қолди.

АНЖИР ЕЙИШГА БОРМАЙСИЗМИ?

Калламосорлик Карим мироб мева-чевани жонидан ҳам яхши кўрарди. Бир куни уни қишлоққа анжирхўрликка таклиф қилишди.

Тўрт-беш ошнаси билан дарров йўлга тушди.

Эшон бобонинг анжирзорига етганида оғзидан сўлагги оқа бошлади. Меваларни емабсиз, бу дунёга келмабсиз! Оғзингизга солдим дегунча ёғдек эриб кетадиёв... Бу ердагиларнинг айтишига қараганда, мазаси асаддан-да ширинроқ.

Карим мироб билан ошналари анжирни бир бошдан тушира бошладилар. Икки-уч дарахтнинг пастки қисмидаги анжирлар бўлса, дарҳол тугаб қолди. Шериклари тамшаниб, лабини ялаб қолишди. Дарахтнинг тепасида яхши пишган беш-олтита анжир "мени ея қолинглар" дегандек кўзга яққол ташланиб турарди.

— Ана шу тепадаги анжирларни шартта ўзим оламан, — деди Карим мироб очкўзлик билан кафтларини бир-бирига ишқалаб.

— Йўқ, чиқманг, дарахт мўрт, бирор фалокатни бошлайсиз.

— Ахир энг зўрлари юқорида қолди-ку? Кўриб туриб емай кетамизми? Карим мироб ошналари рўйхушлик бермасаям дарахтнинг тепасига чиқиб кетди.

Энди икки-учта анжирни олган эди, дарахт қарсиллаб синди. Воқеа кўз очиб юмгунча содир бўлди. Баъзилари билмай ҳам қолишди нима бўлганини.

— Вой-еёй энажон, — дея бақирган мироб дарахт билан қўшилиб икки-уч метр баландликдан пастга қулади.

Қарашса, у ҳушидан кетиб қолипти. Шериклари шунча ҳаракат қилишмасин ўзига келмади.

— Тур-ей, нафсинга ўт тушсин сени, — деб оёқ қўлидан кўтариб нарироққа ётқизиб қўйишди.

Шу воқеага анча йил ўтиб кетган бўлса-да, бирор киши "Анжир ейишга бормаимизми?" — деса мироб тушмагур уялганидан "Гапирма" — деб ўрнидан тура солиб кетиб қолади.

ЎҒРИ ... ЖИЯНИНГИЗ-КУ!

Мелиқул бобо энди уйқудан турган эди, хотини ҳовлиқиб келиб қолди.

— Уйимизни ўғри босибди. Қулфлоқлик сандиқ очилиб ётибди. Ўғлимизни уйлантириш учун олиб қўйган қимматбаҳо материалларнинг бирортасиям қолмаган. Ер юткур ким олди экан? Ҳа, уйгинанг куйгур-а...

Саҳар пайти бўлишига қарамасдан тонг анча ёришиб қолган эди. Мелиқул бобо уйнинг атрофини кузатди. Ўғри шошган бўлса керак, газламалардан бири дераза олдида тушиб ҳам қолган.

— Милицияга хабар қиламиз. Ўғри қамоқда чириб кетсин, кейин пушаймон бўлади қилмишига.

Аммо, участка инспекториям ҳеч иложини топа олмади.

— "Новшаҳар" колхозида Гуландом деган бор, шунга фол очириб келинг, — деди оғайниларида бири.

Бир неча юз минг сўмлик мол-мулкидан айрилиб қолган бобо фолга умуман ишончи бўлмаса-да, фолбинниқига қараб жўнади.

— Кўзи ғилайроқ, турмада ўтириб келган бир оғайнингиз ўғирлаб олган, — деди Гуландом фолбин.

Мелиқул бобонинг нафаси ичига тушиб кетди. Тили калимага келмай қолди. Бир пасдан кейин ўзига келгач, "Уҳ" тортиб юборди. "Ўғри синглимнинг ўғли, ўз жияним-ку! Мен ҳали ўз жиянимни қаматмоқчи бўлиб милицияга учрашиб юрибманми?".

Бобо бу сирни ҳеч кимга айтмади, биров билиб қолса, уят бўлади, деди. Тўғри участка инспекторининг олдига борди-да:

— Биз янглишган эканмиз. Ҳеч нарса ўғирланмаган экан, — деди.

Шу-шу бўлди-ю, эрталаб Мелиқул бобонинг уйига ўғри тушгани қанчалик тез тарқалган бўлса, бу ҳақдаги гап-сўзларни ҳам ими-жимиди, яшириш пайига тушдилар.

СЎЗ ЭМАС, ЎҚ ЭКАН

Шержонлик Мелиқул бобонинг қўлида ҳунари бор. Кимнинг оёғи, қўли ё бошқа жойи чиққан ёки синган бўлса бир пасда тузатиб ташлайди.

Бир куни Бойсунга олиб кетишди. Ҳеч кимни назар-писанд қилмайдиган бир амалдорнинг ўғли "додвой" дея йиғлаб ётган экан. Оғайнилари олдиди тўда бўлиб ўтиришипти.

— Болани Термизга ёки Тошкентга олиб бориб катта профессорларга кўрсатиш керак, — деди бир киши бобога унча ишонқирамай.

Узоқ тортишувлардан сўнг Мелиқул бобо ишга киришиб кетди. Боланинг қалтис ҳаракати сабабли чиқиб кетган оёғини жойига солиб қўйди. Сал вақт ўтар-ўтмас ҳамсояларидан бири келиб ҳайрон қолди.

— Э, ҳозиргина қийин аҳволда ётган киши энди юриб кетдими? Ё тавба, э, уста жуда зўр экансиз, зўр, зўр...

Мелиқул бобо уйга жўнади. Энди Ангорга яқинлашган ҳам эдики, қорни билан елкаси қаттиқ оғрий бошлади. Ҳовлиқиб кетган ҳамроҳлари уни дарров шифохонага олиб бордилар.

— Бобо, кўричак бўлибсиз. Ҳозир сизни бир пасда операция қилиб ташлаймиз, — деди жарроҳлардан бири худди ҳўкизни бўғизламоқчи бўлгандай.

Қорнини ёриш учун ҳамма нарса тайёр бўлди. Шу пайт бош ҳақим Эшдавлат Воситов келиб қолди. У беморни синчиклаб текширди-да:

— Мелиқул ака, сизда ҳеч қандай кўричак-пўричак йўқ. Нима қиласанлар бобони қийнаб? Сизга кимнингдир суқи кирган, — деди. — Бошқа ҳеч нарса эмас! Қани гапиринг-чи, нима бўлган эди?

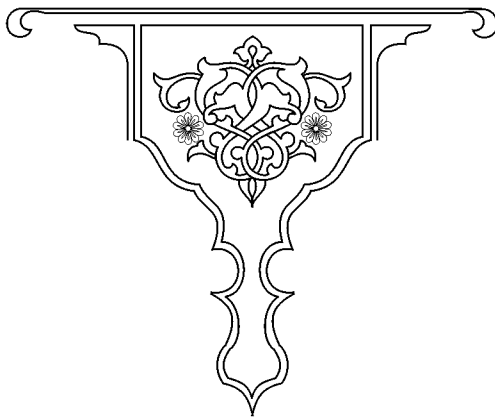
Мелиқул бобо Бойсунда бир неча кундан бери азоб тортиб ётган бола бирданига юриб кетганига бир одам ҳайратланганидан: "Ёпиримей, қандай тузалди? Уста зўр экансиз!" деб мақтаганлигини айтди.

Шундан кейин бир машинада ўша "суқи бор" одамни олиб келишди. У туфлиси билан Мелиқул бобонинг кийимларини силаб-сийпаб қўйган эди, жон талвасада бутун аъзои бадани, қорни ва елкаси оғрий ётган бобо ўрнидан туриб кетди.

Қизиқ, дунёнинг ҳали инсон англаб етмаган сирсинаотлариям кўп экан-да.

БАХТ ОСМОНИ

(бағиа-тағқиқот)

ЭРКАК

Уч нарсани бахт деб аташ мумкин.
Сенинг ҳайвон эмас,
инсон эканлигинг, ёввойи эмас,
юнон эканлигинг ва аёл эмас,
эркак эканлигинг.

Суқрот.

Шубҳасиз, аёллар дунёдаги энг буюк зотдир. Унинг қаршисида ҳамиша сажда қилсанг арзийди.

Аммо, эркаклар-чи? Нега аёллар бегим дея эъзозлайдиган, ота-оналар ўғлим дея қувонч билан сўзлайдиган, фарзандлар отам, дея чексиз-чегарасиз эҳтиром билан таъзим қиладиган ЭРКАКлар тўғрисида батафсилроқ сўз юритиш мумкин эмас?

Келинг, оналаримизни, опа-сингилларимизни, турмуш ўртоғимизни заррача камситмаган ҳолда ўзларимиз — биз эркаклар ким эканлигимиз ҳақида ўйлаб кўрайлик.

* * *

Дунё халқлари эркакларни авайлаб-асрай олишяптими?

Машҳур руҳшунос Дейл Карнеги шундай ёзади: "Софья Андреевна шон-шуҳрат, дабдаба-ю-ҳашамга ўч, Толстой эса зеб-зийнатни кўрарга кўзи йўқ эди. Софья Андреевна пул, мол-давлат ортидан қувар, Толстой эса хусусий мулкка эга бўлишни гуноҳ деб биларди. Толстой бирор нарсага эътироз билдирса, хотини жазаваси тутиб, полда думалар, бу кунимдан ўлганим яхши деб, ўзини қудуққа ташламоқчи бўларди. Саксон ёшни қоралаганда Толстой нобоп турмуш зарбаларига дош беролмай, қаттиқ-қировли кунларнинг бирида қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасдан хотинини ташлаб қочишга мажбур бўла-

ди. Орадан ўн бир кун ўтгач, кичик бир темир йўл бекатида зотилжам касаллигидан вафот этади. Бу аччиқ ҳақиқатни Лев Толстойнинг рафиқаси жуда кеч тушунади. "Отангизнинг бошига мен етдим", деган эди у ўлими олдидан ўз қизларига. Иккала қиз ҳам нима дейишини билмай, жон талашаётган оналари тепасида юм-юм йиғлашган, чунки оналари улкан адибнинг вафотидан йиллар ўтиб, ҳақ гапни айтаётганди".

Бу — дунёдаги машҳур, шу билан бирга оддий ва хокисор бир эркак оламдан ўтгач, қилинаётган тавба-тазарру! Афсуски, кеч.

Американинг 16-президенти, АҚШда қулликни бекор қилган, кўплаб демократик ислоҳотлар ўтказган Авраам Линкольннинг ҳам шахсий ҳаёти фожиавий эди. Бу улкан фожианинг замирида яна никоҳ пайтида йўл қўйилган хато ётарди. Эътибор беринг-а, биз фожиа деб унинг Бут томонидан отилишини эмас, никоҳини айтаяпмиз. Бут ўқ узганда Линкольн уни отганларини англаб улгурмай жон берди. Аммо, йигирма уч йилнинг ҳар бир кунида оилавий жанжаллар туфайли у бир бора ўлиб-тириларди.

Унинг оиласи Мери Линкольн тинмай Авраам Линкольннинг асабини пармалар, ундан норози эканлигини айтар, танқид қиларди. Эрининг ҳар бир ҳаракатидан, юриш-туришидан камчилик топар, уни юзига соларди. У Линкольннинг эгилиброқ юриши, қадамларининг нотекислиги, ҳаракатида ҳатто нафосат йўқлигидан нолирди".

Мана, эрга, эркакка бўлган муносабатнинг яна бир фожиали кўриниши. Эркакни бу ерда иш, бошқа ғам-ташвишлар эмас, балки аёл тамом қилаётир, балчиққа қориётир.

* * *

Уйланиш — эркакнинг аёлга кўрсатиши мумкин бўлган энг катта илтифоти. Одатда, у энг охиригиси ҳам бўлади, деган эди Хелен Роуланд.

* * *

Аёллар умр йўлдош танлашда эркакларнинг ўзларига хос феъл-атворга эга бўлишларини ишташади. Айнан шундай эркаклар ҳаётда ўз оиласига содиқ бўла олади, деб хабар беради "Дайли-Телеграф" нашри. Кучли мускулли, катта қирра бурун ва кичик кўзли эркаклардан яхши ота чиқмаслиги тадқиқотлар натижасида аниқланди. Ҳозирда катта лаб ва катта кўзли эркаклар аёлларга кўпроқ маъқул келмоқда экан.

Сент-Эндрюс университети психологлари 400 нафарга яқин эркакни айнан шу масала устида сўровга тутишди, — деб ёзади Камола Болтабоева. — Таҳлилчилар шуни кўрсатадики, аёллар умр йўлдошларини ўзларидан бир неча ёшга катта бўлишларини ишташади. Уларнинг соғлиғи масаласи эса кейинги ўринларда турармиш. Таҳлилчилардан бири профессор Девид Перретнинг таъкидлашича, соғлом юзли ва келишган қомат эгалари ҳар қандай аёлни ром эта олишга қодир.

* * *

Тиббиёт фанлари номзоди Мирозим Ҳақимов журналлардан бирига берган интервьюсида "Эркакларни асранг!" дея бонг урди. Унинг фикрича, туғилаётган ҳар 100 қиз болага 105 нафар ўғил тўғри келади. Лекин, болалар ўлими ҳодисаси ўғил болаларда кўпроқ учрайди. Бу ташқи муҳитга мослашувчанликнинг уларда анча қийин кечишидадир. 30 ёшга етганда эркаклар билан аёллар сони тенглашади. 40—49 ёш орасида эса эркаклар сонининг яна камайиб боришини кузатиш мумкин. Бу даврда ҳар 100 аёлга 85 эркак тўғри келади. Шу тариқа рақамлар орасидаги тафовут ёш нисбатига кўра катталашиб боради. 60—69 ёшда эркаклар сони аёлларга нисбатан икки барабар камайиб кетади. Бунинг сабаби, бир томондан, ўғил бола организмнинг ташқи таъсирларга берилувчанлиги

билан изоҳланса, иккинчи томондан, инсон ҳаётига таҳдид қилувчи хатарли вазифаларнинг кўпроқ эркаклар зиммасида эканлигидир. Ўртача умр нисбати эркакларда аёлларга қараганда ўн йил қисқа.

* * *

Нега кейинги пайтларда шифокорлар ўғил болаларга нисбатан қиз болалар кўпроқ туғилаётганлиги тўғрисида сўз юритишмоқда. Бу муаммонинг сири нимада экан?

Арктика жониворлари устида бир қатор тадқиқотлар ўтказган гренландиялик ва канадалик олимлар шундай фикрда: сайёрамизнинг, унинг иқлимининг ҳаддан зиёд ифлос бўлиб бораётганлиги кишиларнинг репродуктив ва иммун тизимига ниҳоятда салбий таъсир ўтказаётганлиги сир эмас. Табиатнинг фильтри ҳисобланган сувликлар ҳамда музликлар эса ана шундай зарарли моддаларни филтрлаш қобилиятидан маҳрум бўлаётир. Оқибатда эркаклар тақдири ҳам қил устида турганлиги ўз-ўзидан аён. Американинг Гренландиядаги ҳарбий базаси яқинидаги шаҳар ва қишлоқлар, Россиянинг бир неча вилоятлари, Италиянинг Совазо шаҳрида асосан қизлар туғилаётганлигини шу ҳолат билан изоҳлашмоқда.

* * *

Яна бир совуқ хабар яшин тезлигида тарқалди. Япониядек йирик давлатда кейинги эллик йил мобайнида эркакларнинг камайиб бораётганлиги маълум бўлди. Ички ишлар ва коммуникация вазирлиги нашр этган статистик маълумотларда қайд этилишича, айти пайтда Японияда 62.2 миллион эркак ҳамда 63.5 миллион аёл яшаётир. "Иомури" газетасида ёзилишича, Япония аҳолиси 2003 йилги кўрсаткичга қараганда 0.05 фоизга кўпайган бўлса, эркаклар 0.1 фоизга камайиб кетган. Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳам худди шундай аҳвол юз берган эди.

* * *

Аёл кинотеатрда ёнида ўтирган эркакка шундай деди:
— Тиззамдан тезлик билан қўлингизни олинг. Минг-
гача санайман.

Бундан чиқди, эркак кишининг қўли ҳам ёқимли
экан-да! Юқоридаги юмор-диалог шундан далолат бе-
ради.

* * *

2003 йил баҳорида дунё ахборот агентликлари томо-
нидан тарқатилган "эркак зотининг тугаб битиши"
ҳақидаги хабарлар жуда кўп шов-шувларга сабаб бўлди.
Бирмунча илмий тус олган бу янгиликда дунёда эркак-
ларнинг биологик тур сифатида оммавий йўқолиши қайд
этилган эди. Бу миш-мишларга эса британиялик гене-
тик олим Стив Жонснинг тадқиқотлари сабаб бўлди.
Унда табиатда икки жинсликдан бир жинсликка ўтиш
тенденцияси мавжуд, деган хулоса таъкидлаб ўтилганди.

* * *

Сиз ҳам эшитдингизми? — деди бир дўстим. —
"Бекажон"да "Шимсиз қолган эркаклар" деган хабар-
чани ўқиб қолдим. Шундан бироз ўқий: "Энди аёл-
лар эркакларнинг шимини ҳам тортиб олди. Ноилож
қолган эркаклар эса чолвор кийишга ўтди. Аёллар тир-
силлаган шимларни кийиб, орқасини юз килолик
ҳисори қўйнинг думбасидай серкиллашиб юрса, эр-
каклар рўдапо чолворларда уларга анграйгани-анграй-
ган".

Халқимизда "Кўргандан кўз ҳақи сўрама" деган
нақл бор. Мода шунчалик кучайиб кетдики, кўз пўс-
такнинг тешигидай бўлса ҳам одам уялади. Кўча-кўйда
нега эркаклар ерга қараб юрадиган бўлиб қолди? Бу
ҳаммаси мода туфайли. Кўзингни кўтаришинг билан
кўкраги майкасидан лорсилаб чиқиб турган, майка-
си киндигидан кўтарилиб, шимининг таранглигидан

ҳамма жойи билиниб турган дўндиқчага беихтиёр қарашга тўғри келади. Яна ерга қараб ёнидан ўтиб кетаётганингда модапараст майкасини киндигига қараб икки марта тортиб қўяди. Эркак бундан баттар ўнғайсизланиб, таҳорати бузилиб, дуч келган томонга уриб қолади.

* * *

Табийки, эркаклар ҳам бўш келишмаяпти. Айниқса, швециялик эркаклар косметик маҳсулотлар, кийим-кечаклар сотиб олишда аёллардан олдинда боришмоқда. Эркаклар 2006 йилда модадаги товарларни харид қилиш учун 8 минг крон (бу 880 еврога тенг) харид қилишганлиги қайд этилди. "Жамиятда ўзгариш рўй берди. Энди аёллар қолиб эркаклар модага кўпроқ вақт ажратишмоқда", — деди "Кинг" журнали бош муҳаррири Пор Нильсон.

* * *

Францияда чиқадиган журналлардан бири эркакнинг аёлдан фарқи юз хил турдан иборат эканлигини санаб ўтди. Масалан, эркакларнинг мияси аёлларникидан 250—350 грамм оғирроқ экан. Лекин, бу эркаклар аёлларга қараганда ўта ақлли, деган гап эмас. Ахир, горилла маймунининг мияси ниҳоятда оғир мия саналади. Демак, мияси катталар ақлли бўлиб кетаверса, гориллалар зўр олим бўлиши ҳеч гап эмас эди.

Бундан ташқари, аёлларнинг ҳид сезиш қобилияти эркакларникидан 20 фоиз кучлироқ эканлиги аниқланган. Аммо, негадир парфюмерия яратувчиларнинг 80 фоизини эркаклар ташкил этади. Аёллар эркакларга қараганда икки ҳисса оғир руҳий ҳолатга тушишаркан. Мусиқани ҳам жуда нозик "тушунишади".

Бунинг устига эркакларнинг сержаҳллигини ўзимиз ҳам яхши биламиз. Шу жаҳддорлик сабаб эркаклар 15—24 ёшида аёлларга нисбатан 6 марта кўп оғир аҳволга тушиб қолишар экан

* * *

Эркакларни ўйлайдиганлар ҳам кам эмас. Чехияда "Антифеминист" дея аталган ғаройиб бир ташкилот пайдо бўлди. Унинг вазифаси турмуш ўртоғи ёки бошқа аёллардан жабр кўрган эркакларни ҳимоя қилишдан иборат. Жаҳонда аёлларни ўйлайдиган ташкилот йўқлиги адолатдан эмас, — дейди янги муассаса раҳбари Карел Петр.

Улар дастлабки иш бошлаган пайтда анча хавотирда эдилар. Лекин, вақт шуни кўрсатадики, бундай ташкилот жуда-жуда зарур экан. Чунки, хотиндан ва бошқа аёллардан зулм кўрган эркаклар ҳам кам эмас. Шу сабабли, компания иш ўринларини янада кўпайтиришга мажбур бўлди. Чунки, жабр кўрган эркаклар сони ошиб кетганлиги аён бўлиб қолди.

* * *

Оилавий можаролар билан шуғулланувчи англиялик шифокорлар яқинда тадқиқот ўтказишди. Унда аниқланишича, 341 та можарони кузатишган бўлишса, бу жанжалда 45 фоиз эркак жабрланган. Аёллардан эса атиги 17 фоизи. Қизиғи шундаки, оилавий можароларда аёллардан бирортасиям жисмоний шикастланмаган. Эркаклардан бўлса 19 фоизи ўз аёлларидан тан жароҳати олган ва шифохоналарга ётқизилган. Буни қаранг-ки, жанжалларда аёлларнинг асосий қуроллари — пичоқ, қайчи, кострюл ва бошқа-лар бўлганлиги таъкидланади.

Аёни пайтда бундай ҳоллар юз бермаслиги учун "Оилага ота керак" ассоциацияси фақат Буюк Британиядагина эмас, балки бутун Европада яккаю ягона бўлган "Калтак еган эрлар уйи"ни ташкил этди. Бу ерга энди хотини уйдан ҳайдаб юборган эрлар кўплаб муножаат этишмоқда. Яна бир гап. Ана шу уйда руҳшунослар, докторлар, адвокатлар ҳам борлиги ажабланарлидир. Энг муҳими, улар эркаклар устида иш олиб бо-

ришади, зарур бўлганида эрни хотинидан, ҳа, хотинининг зулмидан ажратиб олишга кўмак беради.

* * *

Қарағанда шаҳрида эркакларга қийин вазиятларда ёрдам берадиган марказ ишга тушди. Бу марказ оилада ўз яқинларидан озор кўрган эркакларга кўмак беришга мўлжалланган. Шуниси муҳимки, марказ эркакларга ҳуқуқий ҳамда руҳий жиҳатдан ёрдам берар экан.

* * *

Буни қарангки, Дания пойтахти Копенгагенда қизиқ никоҳлар қайд этилган. Шуниси қизиқки, у ердаги келин-куёвларнинг жинси эркаклар эди. Касби ва ёши турлича бўлган йигирма икки нафар даниялик эркак ўз жинсидаги кишилар билан турмуш қуришни расман қайд этган жаҳондаги дастлабки эркаклардир. Дания парламенти бунга рухсат берувчи қонун қабул қилди. Бу ҳодисага улар фуқароларнинг "ҳуқуқларини тенглаштиришни" важ қилиб кўрсата-япти. Лекин, бу хабарни ўқиган бизнинг Шарқ эркаклари уларнинг устидан маза қилиб кулишлари турган гап.

* * *

Молдавиянинг Бельц шаҳарчаси эса кўплаб ёлғиз эркаклар яшаши билан машҳур. Мисол учун, ҳар юз нафар эркакнинг қирқ фоизи бўйдоқлигини айтмайсизми? Улар уйланиш зарурлигини умуман эсдан ҳам чиқариб юборишган. Ҳаттоки катта ёшдагилари ҳам. Сабаби нимада? Улар бола тарбияси, оила таъминоти, фарзандлар тарбияси каби мажбуриятларни жини суйишмас эканлар. "Нега биз оила деб аталмиш бемаза зиндонга ўзимизни қамашимиз керак?" дейишади улар мақтанишиб.

* * *

Икки йигит тортишаётган экан. Ўзаро жанжал ав-
жига минганда бири:

— Эркакмисан ўзи? Гапингда тур-да энди, хотинга
ўхшаб минг хил тусланмай, — деди кекирдагини чўзиб.

— Тураман! — деди иккинчиси ҳам бўш келмай. —
Эркакман, деб белимга белбоғ боғлаб, бошимга дўппи
кийиб юрибман!

* * *

Узоқроқ танишимизникига меҳмондорчиликка бор-
дик.

Эри ичиб олиб, алжирай бошлаган эди, хотини ада-
бини берди:

— Эркакмисан ўзи! Уйда саккиз қават кўрпачанинг
устида ҳўкиздай бўлиб ётасан. Сандиқда инженер де-
ган дипломинг бўла туриб уйда сасиб ётасан. Мана,
аёл бошим билан ўзим юз килолик юкларни Иппод-
ромдан олиб келиб тижоратчилик қиламан. Рўзғорга
бир тийинлик фойданг тегмайди, йўқол, сендай эр-
какнинг боридан йўғи яхши!

* * *

Олмату-Л-Банот дейдики, эрлар ақлу қуввати томо-
нидан хотунлардан ортиқ эканликларига шубҳа йўқдир.

* * *

Бир хотин эрининг оддига таом қўйса, кийимларини
ювса, уни ўпса жаннат унга вожиб бўлғайдир, — деган
экан Қутбиддин Изникий. Унинг "Муршиди мутааххи-
лийн" китобида ёзишича, шундай ривоят келтирилади:
Бир куни Ҳазрати Фотима розияллоҳу анҳо йиғлаб ту-
риб Ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в)нинг оддиларига келди. Ра-
сулуллоҳ сўрадилар: "Эй қизим, нега йиғлаяпсан?". Фо-
тима розияллоҳу анҳо айтди: "Али розияллоҳу анҳу би-

лан орамиздан гап қочди. Тонггача мен билан гаплашмадилар. У кишига қарши гап айтиб қўйдим. Лекин, мақсадим у кишини ранжитиш эмас. Мени афв этсинлар, кечирсинлар, деб тонггача ёлвордим, оёғига йиқилдим. Шунда ҳам кечирмадилар. Охири кечирдилар. Шунда ҳам Аллоҳ таолонинг ғазабига учрамасам, деб қўрқаман!..." деди. Расулуллоҳ (с.а.в) айтдилар: "Агар Али карамаллоҳу вақҳоху сендан рози бўлмасдан сен ўлсанг эдинг, жаноза номозингни ўқимас эдим. Эй қизим! Сен билмайсанки, эрнинг ризоси Аллоҳу таолонинг ризосидир. Эрнинг ғазаби эса Аллоҳ таолонинг ғазабидир! Ҳар кимки хотинидан бир соат рози бўлса, баданидаги ҳар бир тук учун Аллоҳ таоло ўша хотинга бир йиллик савоб беради. Қайси бир хотинки эри унга ғазаб қилган бўлса, Аллоҳ таоло дунёда ҳам, охирада ҳам унга раҳмат билан қарамайди. Агар шу аҳволда хотин ўлса, дўзах аҳлидан бўлади. Эрига азоб ва жафо қилган хотин тўртта китобда ҳам лаънатланган. Унинг ўлими қийин бўлади. Қайси бир хотинки, эрининг юзига очиқ чехра билан боқмаган бўлса, Аллоҳ таоло унга осмондаги юлдузларнинг сановигача унга гуноҳ ёзади".

* * *

Имом Фаззолий шундай ёзади: "Эй, фарзанд!

Оила раиси, раҳбари бўлган эркак барча сирларини хотинга айтмаслиги керак. Бир кун келиб, вафосизлик қилиб қолиши мумкинлигини эсда тутиш лозим. Хотин зуҳд ва тақво соҳиби бўлса ҳам арзимаган нарсадан хафа бўлиб, эр сирини очиб қўйиши мумкинлигини унутмаслик керак.

Аёл туйғулари ақлидан устунроқдир. Севгисини ҳам, нафратини ҳам эркакдан кўпроқ билдиради. Оз нарсага севиниб, кичик нарсага ҳам хафа бўлишини ёдда тутиш лозим.

Эр хотинига нисбатан кўп сўзли бўлмаслик лозим. Ҳар айбини юзига солмаслик, севги ва алоқасини маълум ўлчовда тутиши керак. Эракнинг уйда ўтириши, ҳар нарсага аралашавериши эр-хотин ораси бузили-

шига сабаб бўлиши мумкин. Бу хусусга эътибор этиш керак. Эркак ишончли бир жуфт эканини хотинига қабул қилдира олиш қобилиятига эга бўлиши керак".

* * *

— Ўқитувчиларимизнинг кўпчилиги аёллар, — дейди Ангордаги мактаб директори афсус-надомат билан. — Илгари биз ўқиган билим масканларида эркак муаллимлар кўпчилик эди. Улар яхши ўқимаган болаларга шапалоқ тортиб юборишарди. Бечора ўқувчи ўзи айбдорлигидан ғинг демасди. Энди-чи? Мактабимиздаги устозларнинг кўпи хотин-қизлар. Шу боисдан болаларнинг характеридаги шижоат, мардлик ва паҳлавонликка мойиллик сингари хислатлар камайиб, кўп ҳолларда аёлларга хос мулойимлик ва ширинсўзлик эгаллаб бораяпти. Бунинг ижобий томонлари ҳам бор. Ҳарқалай, ўқувчининг устози эркак киши бўлса сал бошқача бўлар эди-да.

* * *

Ҳозирги пайтда Қизирик, Шеробод, Термиз, Музробот, Денов, Шўрчи, Ангор тиббиёт ҳамда педагогика коллежларида ўқиётган ёшларнинг кўпчилиги қизлар. Демак, яна беш-олти йилдан сўнг билим ва тиббиёт масканларида ишлаётганларнинг ҳам асосий қисми эркаклар эмас, балки аёллар бўлиб қолиши хавфи туғилмасмикин? Балки, шундай бўлгани ҳам яхшидир. Сиз нима дейсиз?

* * *

Термиздаги тижорат бозорини айланиб юрган эдим. Оппоқ соқолли бир бобо чойнак-пиёла сотаётган қизнинг ёнига бориб тўхтаб қолди.

— Неvara, мана шу гулли чойнагинг неча пул туради? Яхши йигитга ўхшайсан, арзонроққа берарсан ишқилиб.

Қизнинг кўзи косасидан чиқиб кетгудай бўлди. Бо-бога қараб ўшқирди.

— Ҳей айниган чол, кўзингизга қараб гапиринг, мен қиз боламан-ку!

Бобо анграйиб қолди. Қизнинг қора шапкасига, орқаси чиқиб кетган қора шимига, тим қора костюм-часига ва ниҳоят қоп-қора этикчасига қараб-қараб ёқасига туфлаганча қиздан узоқлашди. Эҳтимол, бобо ҳозирги қизларнинг эркакча кийинишга жуда берилиб кетаётганлигидан беҳабардир? Балки ўша қиз ҳам Имом Бухорий ибн Аббосдан ривоят қилган: "Ўзини аёл кишига ўшатган эркакни ва ўзини эркакка ўшатган аёлни Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам лаънатлагандирлар" деган сўзларини ўқимагандир?

* * *

Деновадаги қишлоқлардан бирига тўйга бордим. Иккита катта хонанинг бирида аёллар, бирида эркаклар тўла экан. Стол-стуллар қўйилган.

Дастлаб мени эркаклар хонасига бошлаб олиб киришди. Бу ерда галстук таққан сипо эркаклар тўрдаги барваста одамнинг (эҳтимол ҳокимиятда каттароқ лавозимда ишласа керак) гапларига жимгина қулоқ тутиб ўтиришарди.

Ароқлар ичиляпти. Коньяк шишалари бўшаб қоляпти. Эркаклар нимагадир жимгина, эҳтимол ўзларининг қўполликлари, баъзан одобсизликларини сездириб қўйишдан чўчигандай шовқинсиз овқатланишарди.

Бирпасдан сўнг тўй эгаси қариндошимиз бўлгани учун аёллар хонасига ҳам кириб бордим. Бу ердагиларнинг кўпчилиги яқинларимиз эди. Шу боисдан мени хушнудлик билан қарши олишди ва тўрга ўтқазишди.

Энди уларнинг гурунги ва овқатланишини кузата бошладим. Хонада йигирмага яқин хотин-қиз ўтирарди. Уларнинг ҳар уч-тўрт нафари бир-бирларига қараб

гурунг беришарди. Тавба, бирданига беш-олти аёл гурунглашади, аммо хотинлар уларнинг ҳаммасининг гапларини эшитишга улгуришларига ҳайрон қолдим. Стол устида ароқ, коньяк, шампань, винолар. Ўн нафардан ошиқ хотин-қиз тинмай ичарди. Булар унча-мунча эркакни йўлда қолдириб кетишар экан, деб ўйладим. Овқатни кўп еганларидан кўплари бесўнақай бўлиб семиривиб ҳам кетишган. Бояги хонадаги эркакларга разм солганимда ўзларини атайин ёш, чиройли ва бежирим кўрсатишга интилган эркаклар бўлса оз-оздан овқатланишар, лекин ичкиликни ўлгудай сипқоришар эди.

Демак, аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам ўзига хос дунёси, характери ва қизиқишлари бор экан, деган фикр хаёлимдан ўтди.

* * *

Кўпинча эркаклар аёлларнинг тинмай, бетўхтов гапириши тўғрисида ғийбат тўқишни хуш кўрадилар.

Европадаги бир гуруҳ руҳшунос олимлар бунинг сабабини аниқлашга муваффақ бўлишгандек. Уларнинг ҳам фикрларига қулоқ солмаслик адолатдан бўлмаса керак. Аниқланишича, аёллар эркакларга қараганда уч марта кўп гапирар экан. Улар бир кунда 20 минг дона, эркаклар бўлса 6 мингта сўз ишлатишади. Шу пайтга қадар аёллардаги бу "фазилят" сабаби мияда ажралиб чиқадиган тестостерон гармонларига боғлиқлиги уқдирилар эди. Лекин, европалик руҳшунослар бунинг тескарисини айтишмоқда, рад этишаётир. Уларнинг уқдиришича, эркак миясидаги ҳиссиёт, суҳбат ва хотира учун жавоб берадиган тўқималар аёлларникига қараганда кичик бўлади. Бундан ташқари, эркаклар асаб системаси тизимларида "филтрлаш" системаси борлиги ҳам маълум бўлди.

* * *

Яна бир қизиқ далил. Германиялик мутахассислар иккала жинс вакилларида қай бири кўпроқ ёлғон гапиришга устаси фаранглиги юзасидан тадқиқот ўтқа-

зишди. Тадқиқотдан олдин газеталарда эълонлар ҳам берила бошланди. Шундан сўнг бу ўзига хос тажрибада иштирок этишни истовчилар сони ниҳоятда кўпайиб қолди. Улардан истаганларича ёлгон гапириш талаб қилинди. Натижа қандай бўлди, дейсизми?

Тадқиқотда уч мингга яқин аёл ва эркак қатнашди. Уларнинг ярми эркаклар эди. Тажрибада аёллар устунликни қўлдан бермадилар. Улар ёлгонни сув қилиб ичиб юборганлиги ошкор бўлди. Эркаклар бўлса ёлгонни эплай олишмаслигини кўрсатишди. Тутилиб, гапларига ишонтира олмай хуноб бўлишди.

* * *

Эркакларнинг характери қизиқ. Америкалик психолог Виктор Мартин шундай хулосага келди: эркаклар ҳатто лозим бўлиб қолганда ҳам йиғидан ўзини тўхта-тадилар, йиғини зўр бериб босишга уринишга ҳаракат қилишади. В.Мартин: "Эркакларга йиғлашни ким таъқиқлаб қўйган ўзи?" — дея бонг уради. Агар эркаклар ҳам аёллар каби ҳиссиётларга эрк берганларида борми... Машҳур профессорнинг фикрича, бундан қон айланиши яхшиланиб, ошқозон ярасининг олди олинарди. Турли асаб касалликлари ўз-ўзидан барҳам топган бўларди.

* * *

Жарқўрғонга борганимда ҳоқимият олдидаги катта кўча четида одамлар жуда серқатнов экан. Газета дўкони олдида икки-уч барзанги йигит ўзаро гурунглашиб турганди. Мен ҳам журнал сотиб олиш учун дўкон ёнига бордим. Шу пайт йўлақдан гўзал бир қиз ўтиб қолди. Кийимлари ҳам ўзига ярашган, чиройдан ҳам худо берган экан.

Йигитлардан бири ҳовлиққанидан типирчилаб қолди.

— Ана буни қиз деса бўлади. Оҳ, оҳ, оппоққина юзларидан...

Қиз ўқрайиб қараб қўйди. Яна бири гап отди.

— Яхши қиз танишмайсизми? Паркни бир айлан-тириб келаман...

Қиз кескин орқага бурилди-да, йигитнинг олдига келди.

Нимадир бир нарса қарс этди. Қарасам, ҳўкиздай гавдали бир йигит гурсиллаб ағанаб тушди.

Қиз унинг башарасига шапалоқ тортиб юборганлигини сезмай ҳам қолган эди.

— Тур-е, эркак бўлмай ўл, қизгаям эпласанг гапир-да,
— деди ошналаридан бири уни турғазишга ҳаракат қилиб.
Қиз бир сўз демасдан йўлида давом этди.

* * *

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф матбуотда ёзишича: "Исломда эркак киши оилада бошлиқ этиб тайинланган. Бу бошлиқлик масъулиятдан иборатдир. Бошлиқ бўлиш дегани ҳаммани ўз ҳукмига бўйсундириш, хоҳлаган ишини қилиш дегани эмас. Балки оила масъулиятини шариат кўрсатмалари асосида олиб бориш юкини гарданига олишдир. Оятда икки сабаб туфайли эркак кишига оила бошлиқлиги масъулияти юкланганлиги эътироф этилмоқда. Биринчиси, Аллоҳ таоло баъзиларини-баъзилардан фазли қилгани учун. Эркак кишининг яратилганининг ўзи уни оилага бошлиқ бўлишга мосланганлигидандир. Жисмонан эркак кишининг аёлга нисбатан кучли бўлиши ҳеч кимга сир эмас. Куч-қувватда, шижоат ва жасоратда, турли қийинчиликларда, матонатда эркак киши аёллардан устунлиги ҳам барчага аён".

* * *

Сипо бўлган яхшими ёки жанжалкаш? Жаҳддор, ҳа, жаҳди бурнининг учида турадиган жанжалкаш эркакларнинг иммун тизими сокин табиат ҳамда оғир табиатларникига нисбатан инфекцияларга қарши курашга яхши мослашган бўлади. Американинг Пенсильвания штати университети олимлари ана шундай хулосага ке-

лишди. Авваллари агрессив характерли эркаклар кўп касал бўладилар ҳамда қисқа умр кўрадилар, — дея қайта-қайта таъкидлашарди. Эндиликда-чи? Аммо, жаҳддорлар, жанжални хуш кўрадиганлар ва тепса тебранмаслар ўртасида ўтказилган ўзига хос тадқиқот-тажрибалар шуни кўрсатадики, жаҳддорлар гриппга камроқ чалинар эканлар.

Демак, эркаклардаги жанжалкашликнинг озроқ нафи бор экан. Лекин, зарари ҳам оз эмас.

* * *

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эркаклар ўлимдан аёлларга қараганда кўпроқ қўрқишади. Бир гуруҳ руҳшунослар ўтказган бу қизиқарли сўров натижаларига кўра 200 нафар эркакдан 78 фоизи, шунча хотин-қиздан зўрага 6 фоизи ўлимдан қўрқиши маълум бўлган.

* * *

Америкалик олимлар ҳамиша шов-шувли гапларни топишга устомон бўлишади. Яқинда улар қизиқ бир далилларни ўртага ташладилар. Эмишки, эркаклар — ўзга сайёралик. Аёллар-чи? Уларнинг ижод намуналари эмиш. Балки, тўғридир. Демак, улар бу гапни қаердан топишди? Маълумки, бундан 80 йиллар илгари қадимги фор одамларининг скелетларини топиб олишган эди. Антропологларнинг хулосасига кўра, ўша қадимги одамларнинг аждодлари эса аёллар букчайган ҳолда, эркаклари эса тик ҳолда юришган экан. Олимлар Лин ҳамда Бергарнинг фикрича, бундан 50 минг йил илгари Ерда ўзга сайёраликлар жамоаси ҳалокатларга учраган экан.

Шуниси қизиқки, кемадагиларнинг барчаси эркаклар эди. Йиллар ўтган сайин улар аёлларга эҳтиёж сезиб "қўлбола" "жуфт" ясаган эмиш. Шу гап ростлигига ишонувчилар наҳотки кўп бўлишса?

* * *

Энди Августиннинг фикрига қулоқ тутайлик: агар аёл эркак устидан ҳукмронлик қилиш учун яратилган бўлганида уни эркакнинг бошидан яратган бўларди. Агар эркакнинг қули сифатида яралганида уни эркакнинг оёғидан яратган бўлар эди. Худо аёлни эркакнинг тенг ҳуқуқли дўсти, ёри сифатида яратгани учун ҳам уни эркакнинг қобирғасидан, юракка яқин жойидан яратди.

* * *

Л. Джевецкийнинг фикри эса бугунлай янада қизиқарли: аёл қалбини очадиган калит камдан-кам эркакларда бўлади. Аксарият эркаклар қалб қулфини лўм билан очадилар.

* * *

Улуғ немис шоири Генрих Гейне ҳам эркакларни таъриф ва тавсиф қилишдан ўзини тия олмаган. Мана уларнинг айримлари: хунук аёл бўлмайди, фақат унинг гўзаллигини кўра олмайдиган эркаклар бор. Қалбида олови йўқ аёлнинг ўзи йўқ, уни фақат ёқа билиш малакасига эга бўлмаган эркаклар бор. Аёллар эркакларни бахтли қилишнинг битта йўлини, бахтсиз қилишнинг эса мингта йўлини биладилар.

* * *

В. Блоньская хулосаси: аёл ҳеч бир ақлсиз эркакни ақлли қила олмайди, аммо энг ақлли эркакнинг ақл-ҳушини олиб қўйишга қодир.

* * *

Сюй Сюэма эркакларнинг ҳурматини жойига қўйган: эркак киши аёлни чанқоқдан азоб чекиб, сувга интилаётган йўловчидек севади. Ундан ўз ҳирсини,

эхтиёжини қондириб бўлганидан сўнг у ўзи талпинётган предметга қизиқишини йўқотади. Аёл киши эркакни иссиқдан толиқиб, салқинга интилаётган йўловчидек севади. У ҳатто ўзи хоҳламаган нарсага эришса ҳам у севгига тўймайди. Эркаклар С. Врублевскийга раҳмат, десалар арзийди. Чунки, эркакларни камситмаган: аёл танасининг эркаклар учун энг қадрли қисми унинг оёқларидир. Шу туфайли ҳам улар аёллар оёғига йиқиладилар. Аёллар эса эркак танасида унинг бошини қадрлайдилар, шу сабабли ҳам унинг бошига чиқиб олишга интиладилар.

* * *

Аmmo... Улуғ кишилар негaдир эркаклардан кўра аёлларни улуғлашни, улар шаънига мақтовларни ёғдиришни хуш кўрадилар.

Реми де Гурмоннинг фикри бунга далил: эркаклар охирги бўсани унутиб юборганида ҳам аёллар биринчи бўсани эслаб юришади.

Нима ҳам дердим: эркаклар ҳамон ўз баҳосини ологанига ишонгинг келмайди. Балки, сал ошириб юборётгандирман? Беайб Парвардигор...

ИЛОНЛАР

Қизиқ, гурунглarda табиат, айниқса ҳайвонот дунёси тўғрисида деярли оғиз очмасликка кўникиб қолганмиз.

Бироқ... Таниқли адиб Шукур Холмирзаев хонадо­нида бўлганимизда икки кунлик гурунгнинг қарийб ярми тоғлар, ёввойи чўчқалар, кийиклар, илонлар ва шунга ўхшаш ажойиб-ғаройиб олам ҳақида бўлдиёв.

Шукур ака Бойсун тоғига чиққанида машҳур шоир Абдулла Орипов билан иккаласи қандай қўрқиб кетганлиги, айиқ қувлаганда қай ҳолатга тушганлигини ҳаяжон билан сўйлади. Ватанимизга, аввало табиатга

битмас-туганмас муҳаббат меҳрдан бошланишини сўзлаганда ҳаяжондан баъзан қора қошлари чимирилиб, гоҳида одатда жиддий боқувчи кўзлари чарақлаб кетар эди.

Биласиз, Шукур аканинг "Юр, тоғларга кетамиз" қиссасида табиат, тоғлар ҳақида сўз боради. "Юрдан чиққан сўз" китобимда ана шу қисса ҳақидаги фикрларимни, адиб бу сирли ва сеҳрли оламни қанчалик севишини ёзган эдим.

Кечаси соат уч бўляпти ҳамки, тоғларнинг ҳайвот олами ҳусусида гоҳида даҳшатли, гоҳида кулгили воқеаларни гапираверади-гапираверади. Мана энди, илонлар ҳақида сўзлаганда қўрқувдан баданим сесканиб, қалтирай бошладим.

... Неъмат укам айтиб берган эди. Бир оқ эшак минган бобо тоғдан бақириб кела бошлади. Аввалига унчалик эътибор бермадим. Аммо, чолнинг чақириғи негандир илтижولي туюлаверди. Шундан сўнг мен ҳам ҳаммаёқни қоронғулик пардаси ўраб олаётганлигига қармасдан тоққа қараб чопдим. Қўлимда қўшоғиз милтиқ.

Бобога яқинлашганимда хирхираб, томоқлари бўғилиб, гапира олмай қолаёзган экан. У эшагини йўрттириб келаётган эди. Орқа тарафни кўрсатиб:

— Анави аждарҳони қарагин, мени қувлаб келаяпти, — деди жон ҳолатда. Милтиқ тепкисини уч-тўрт босганимдан сўнггина катта илон ер тишлади. Илоннинг йўфонлиги салкам одамнинг белидай келар эди. Илон бирор кишини қувласа ундан даҳшатлиси бўлмас экан...

— Афсус, илонлар ҳақида деярли ёзишмайди-да, — деди Шукур ака.

Шу таъна-дашномлар таъсир қилиб қўлимга қалам олдим.

ЎЛДИРАДИГАН ВА СОҒАЙТИРАДИГАН ... ИЛОНЛАР

Нимадир вишиллагандек бўлди.

Тавба... Шундай сўлим гўшада қандай сир-синоат бўлди экан?

Истара даштларига туташиб кетган Гулбулоқ деган жойда баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб сипқораётган эдим. Ям-яшил адирликларни қалин ўт қоплаган, табиат гўзаллигидан баҳри дилинг очилиб, ҳаёт нақадар гаштли эканлигига яна бир карра имон келтирасан одам.

Ҳа, янглишмадим, нимадир вишиллагандек бўлди. Аввалига парво қилмадим. Ёнимда ўтирган ошналарим Ёри билан Яхшибой тўсатдан:

— Ҳой қоч, ўлдинг! — деб бақириб юборишди ба-раварига.

Ўрнимдан ирғиб туриб атрофга аланглай бошладим.

— Ана уни қара, чақиб олса ажалингдан олдин нар-ёққа жўнаб кетасан! — деди Аҳмад ҳеч кимни менсимаган каби аста ўрмалаб бораётган кўкиш қора илонни кўрсатиб.

— Бу касофатни нима деб атайди, биласизларми? — деди чўлда бир неча йил мол боққан Хуррам носини тупуриб ташлагач. — Билиб қўйинглар — энг даҳшатлиси шу: чарҳи илон.

Худди сеҳрланган каби тошдек қотиб қолдим. То совуқ махлуқ кўздан ғойиб бўлгунча негадир тилим калимага келмади.

— Уф, юракни ёриб юбораёздиёй, маёвканинг ҳам расвосини чиқарди, — норози бўлди Хўжамберди жингалак сочларини вижимлаб.

— Эҳ, қуш юраклар, — деди Чоршанби майкачан кўкрагини силаб. — Кеча газетадан бир хабар ўқиб қолдим. Унда шундай ёзилган. Заҳарли илонлар тўлиб-тошиб ётган бинода узоқ вақт яшаш бўйича малайзиялик Муҳаммад Нур Абдулла жаҳон рекордини қўйди. Рекордсмен қўрқинчли судралиб юрувчилар билан роппа-роса ўттиз беш кун биргаликда яшади. Қора илон, кўзойнакли илонлар ва бошқа рептилиялар даврасида истиқомат қилиш ҳангоматалабларни завқли томошага кўплаб жалб этди. Бироқ маҳаллий кумрожлар бунга дош беролмадилар. Томошабинларнинг

кўз олдида ўттиз беш кун ичида бир неча илон ўлиб қолди. Кўрдиларингми, ана буни мардлик деса арзийди, сенлар бўлсанг...

* * *

У илоннинг бошини танасидан жудо қилди...

— Ҳозир бир ширин таом тайёрлайман, ичиб ҳузур қиласиз, мабодо яра-пара чиқиб турган бўлса, йўқ қилиб юборади, — деди Истара қишлоғида яшайдиган Эргаш Аллаев.

Этим жимирлаб, алланечук карахт аҳволга тушиб қолдим. Тавба, илонни худди товуқ боласини ушлагандек бемалол, сира сесканмай қўлида эзфилаб турибдиз.

Илон бошидан тирқираб қон отилиб кетди. Сўнгра илиқ сувга ювиб, гўштини қозонга ташлади. Бир литр чамаси сувга шалоп этиб тушган гўшт пишганидан сўнг наҳотки инсон боласи учун лаззатли таомга айланса? Ҳозиргина совуқ вишиллаб, норбоз Эргаш Аллаев қўлида балиқдек биланглаб турган кўлвор илондан шўрва тайёрланаётган эди.

Қозондаги сув биқирлаб қайнай бошлади. Сўнгра тўрт-бешта картошка ташлади. Зира солишни ҳам унутмади.

— Энди шивит билан кашнич керак, — деди у худди Фарғонача ош дамлаётгандек тамшаниб. — Мабодо шулар қозонга ташланмаса илон гўштининг ҳиди киши меъдасига тегиши мумкин, булар ҳидини олади-да.

Қозонга бир чимдим туз солди.

Илон шўрва қайнашини бир соату эллик дақиқа кутишга тўғри келди. Чунки, қозон тагидаги олов унчалик баланд эмас эди.

— Мана энди овқатларнинг сайгули, таомларнинг подшоси таппа-тахт бўлди, — деди Эргаш Аллаев худди Ипподромда телевизор сотиб ўтирган савдогардек молини кўз-кўз қилиб.

— Кеча Бандихондан Фулом деган йигит келган эди. Ўзи анча шамоллаб қопти. Илон шўрва ана шу дардга даво.

Фулом билан гурунглашдим.

— Икки ўғлимнинг юзига, баданининг кўп жойларига яра чиқиб қолган эди. Мана шу шўрвадан олиб бориб ўзим ҳам, фарзандларим ҳам маза қилиб ичдик. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, не кўз билан кўрайки, ҳалиги яралардан асар ҳам қолмаган. Аввалига илон гўшти фойдали, деса сира ишонмаган эдим. Мана энди ўзим тажрибада синаб кўрдим.

Бу гапни шерободлик Аҳмад морбоз Ибрагимовни-кига борганимда ҳам эшитган эдим. Морбознинг Олим деган ўғли, Алишер деган невараси ҳам морбозликнинг сирларини яхши ўрганиб олган экан. Аҳмад морбоз шундай деди:

— Илоннинг гўшти худди товуқникига ўхшайди. Шерободдан икки раҳбар менга илтимос қилиб келди. Уларга шундай таомни тайёрлаб берган эдим.

— Уҳ бобоя, умрингиздан барака топинг. Шўрва ичгач баданим қизишиб, ҳузур қилдим. Роса шамоллаш дарди азоб бераётган эди, шу балодан бизни халос қилдингиз, — дейишди.

Қозоннинг қопқоғини очганда буғ кўтарилди ва ўзига хос бир таомнинг ҳиди уй ичкарасига тарқалди.

Шўрва косаларга сузилди.

— Менинг фикримча, соғлом одамлар ичиши шарт эмас, — деди табиблардан бири. — Фақат беморларга фойдали. Шуни унутмаслик керак.

Истаралик билимдон, доно муаллим Ўроз Худойкулов илон шўрвадан бир қошиқ ичиб кўрди-да, ширинку, деди. Сўнгра, ўтирганларга юзланиб:

— Ишонасизларми, бир воқеани айтиб берай. Бир-икки йил аввал маҳаллий газетада Қурбон морхўр ҳақидаги мақола босилган эди. Унда ёзилишича, Узун туманидаги "Хурсанд" жамоа хўжалигининг Хурсанд қишлоғида яшайдиган Қурбон исмли киши тўсатдан касал бўлиб қолади. Ҳатто докторлар ҳам

аниқ ташхис қўя олмади. Бирови сариқ касаллигига чалинган деса, яна бошқаси асаби чатоқ, деган фикрларга келишди. У ниҳоятда оғир аҳволга туша бошлади. Бир куни поллизорда қўзойнакли илонни кўриб қолади-да, ундан шўрва тайёрлаб ичади. Сўнгра дарров тузалиб кетди. Шундан сўнг тўрт йил ҳеч қандай касалликка чалинмади. Аммо, яна оғирлашди. Баъзилар уни ўлиб қолади энди, деб ҳам ўйлашди. Лекин, Қурбон ҳаёт учун курашди. Яна илон гўшти ва шўрваси унга нажот бўлди. Хуллас, йигирма йилдан буён бу одам илон шўрва тайёрлаш билан машгул.

— Ёпиримей, шу гап чинмикин? — деди неварасини морбозга кўрсатиш учун олиб келган момо.

— Ҳа, рост, мақолани уйда сақлаяпман, — деди журналист дўстим ишонч билан.

— Термиз туманида бир аёл илон кабоб егани учун оёғи, қўли зирқираб оғриши тўхтаган эмиш, — деди ҳамсоямиз шўрвага қошиқ ташлар экан.

Гуруннга тиббиёт олимларидан бири, шу билан бирга истаралик ёш шоир Абдулла Жовлиев ҳам қўшилди.

— Биласизми, илоннинг пўстиям инсон органиزمи учун фойдали. Умуман, яра чиқмайди. Африка қитъасида яланғоч одамлар яшашини киноларда кўрганмисиз? Уларга нега совуқ таъсир қилмайди? Илонхўрлиги учун бундай одамлар шамоллаш ёки бошқа касалликларга умуман чалинмайди, деб эшитганман.

... Шеробод бозорида илгари бир бобо тез-тез кўришиб турарди, ҳар келганида кўпчилик худди маймунни томоша қилгандек тўпланишиб, ҳайрат билан унга қараб туришарди.

Харидек йўғон илонга сирға тақиб олган бобо эса парвойи фалак эди. Уста Мусурмонқул халфа исмли бу қария асли зарбоғлик бўлиб, кўпни кўрган, табобат илмидан анча-мунча бохабар морбозлардан бири сифатида шуҳрат қозонди.

— Сизни Душанбега чақиришяпти, — деди унга бир одам ялиниб-ёлвориб.

— Ҳа, нима гап?

— Аҳу дегич илонни ушлаб Москвага олиб кетиш керак экан. Бу ишни фақат сизни уддалайди дейишяпти. Шуни тутиб яшикка солиб берсангиз.

Ҳар қалай, морбоз морбоз-да. Илоннинг нимасидан қўрқади? У Тожикистонга етиб борди. Сўнгра дунёдаги энг қўрқинчли ва баҳайбат Аҳу илонини яшикларга яхшилаб жойлади. Шу пайт икки мўлтони келиб қолди-да:

— Бобо, илонингизни бир кўрай, очинг, — деди.

Мусурмонқул халфа раҳмдил одам эди.

— Бўпти, мана!

Қўрқинчли илон шуни кутиб тургандек вишиллаб халфанинг қўлига чанг солди. Бобо яшикни ёпмоқчи бўлган эди. Хавфли илон яна бир марта билагидан узиб олди.

Халфа олдиндан сезадиган одам экан.

— Икки ярим соатдан сўнг умрим тугайди, — деди сира афсус чекмай.

— Ўша бобо менинг устозим эдилар, — дейди "Таллашкон" жамоа хўжалигида яшайдиган Аҳмад морбоз чуқур уф тортиб. — Зўр одам эди. Аҳудан бошқа илонларни бемалол жиловлаб олса бўлаверади. Мана қараб туринг, олдингизда чўзилиб ётган кўплар ўйлаганчалик даҳшатли бўлмаган заҳарли илонни бир калима дуо ўқиш билан нариги дунёга жўнатиб юбора оламан!

... У от устида ўтирган эди. Нимагадир қўйлар бевозта бўла бошлади. Дилмурод ҳайрон қолди: булар қандайдир хавфдан огоҳ этишмаяптимикин?

Йигитча шартта одан тушди-да, атрофни кузата бошлади. Шу пайт нимадир оёғини узиб олгандек бўлди. У оғриқнинг зўридан жони халқумига келгудек бўлиб, инграб юборди.

Қарасаки, икки-уч қадам нарида бир илон ер бағирлаб судралиб бораётир.

Уни дарров шифохонага олиб келишди. Бу ерда анчамунча муолажа бўлди.

Орадан тўрт кун ўтди. Унинг аҳволи баттар оғирлашиб, оғайнилари ҳатто саросимага тушиб қолдилар.

— Нима қилсак дард чекинади?

Бу оғир савол ҳатто туман шифохонаси ҳақимларининг елкасига зил-замбил юк бўлиб тушгандек эди. Ҳамма ҳар тарафга югурди.

— Қизириқ туманидаги "Кунчиқиш" колхозида Норбой Амиров деган морбоз бор. Шуни олиб келинглар. Бутун умид ўшандан, — дейишди беш-олти киши ўзаро маслаҳатлашгач.

Ёши элликлардан ошган морбоз ҳали бардам эди. У шифохона палатасига кирди-да, ҳақимлардан рухсат сўради. Уларнинг розилигини олгач, дуо ўқишга киришди.

— Дилмуроджон, сен эътибор бериб тур, агар ўқиганимдан сўнг бирор ўзгариш юз берса дарров айтасан.

Морбоз оятларни тинмай ўқир эди. Сўнгра бироз дам олди.

— Қандай бўлди?

— Сал енгил тортаяпман. Кўзим ҳам аввалгидан равшанроқ кўраётгандек.

Дилмуроднинг оғзидан, бурнидан тинимсиз қон отилаётган эди. Морбознинг ўқишларидан сўнг бутунлай тўхтади.

Озроқ дамани олгач, яна калима қайтаришга киришди. Норбой морбоз анча оят ўқиб ташлади.

Шундан сўнг ҳақимларга:

— Сизлардан илтимосим шуки, мен дуо ўқидим, энди укол-пукол қилмай турунглар.

— Бўпти ака, — қўл қовуштирди ёшроқ дўхтир.

Кеч туша бошлаганда Дилмурод дарддан бутунлай халос бўлгандай эди. Уни уйга олиб кетишга қарор қилдилар.

— Носилка керакми?

— Йўқ, ўз оёғи билан уйга юриб кетади.

Уни уйга олиб кетишди.

— Аҳвол қалай, Дилмурод?

— Зўр!

Ангор туманидаги М.Азизов номли жамоа хўжалигида яшовчи ўн етти ёшли йигитча ярим кундаёқ морбознинг сеҳрли оятлари таъсирида тузалиб қолган эди.

— Энди уйга қайтсам, — деди Норбой морбоз.

— Йўқ, сизга жавоб йўқ. Ҳозир бир катта қўй сўямиз. Сиз ўғлимни ўлимдан олиб қолдингиз. Бу яхшилигингизга яраша сизни иззат-икром қилишимиз керак-да, — деди йигитнинг отаси.

Дилмурод тез орада бутунлай тузалиб кетди. Заҳарли кўлвор илон чаққан жойда ҳеч қандай оғриқ сезилмади.

Морбоз билан уйда гурунг қилдик.

— Бобо бирданига икки кишининг ҳаёти қил устида турганида сизни уларнинг жонига оро кирган, дейишади. Шу ҳақда гапириб беринг, — деди ҳамроҳим.

— Мана, ўғлим Ўктамбек гапира қолсин, — деди морбоз камтарлик билан, — уям бу касб сир-асрорини яхши ўрганиб олган. Шу сизлар айтган воқеани ўз кўзи билан кўрган.

— Йўқ, ўз оғзингиздан эшитсак, — деди яна бир ҳамроҳим Қурбон Абдураимов қизиқсиниб.

Гулчеҳрани илон чақиб олди. Ҳомиладор аёл нима қиларини билмасдан каловланиб боши қотиб қолди. Музработ туманидаги "Янгиобод" хўжалигида яшайдиган бу аёлни дарҳол шифохонага ётқизишди.

У хансираб нафас олар, гўё томоғидан олов пуркалаётгандек, бутун дунё кўзига тор кўринаётгандек ҳафсаласи қочиб бораётган эди. "Мен-ку майлигая, қорнимдаги ҳали туғилмаган гўдак ҳам очилмаган гулдек ҳазон бўлади. Ана шунисига куяман, эгачим".

Ҳакимлар шундай қарорга келишди. Она қорнидаги чақалоқни операция орқали олиб ташлаб, сўнгра аёлни даволашга киришган маъқул!

Гулчеҳранинг яқинлари бошқа жойлардаги табибларни ҳам зир югуриб излашга тушдилар.

— Қизириқ туманидаги Қишлоққозон қишлоғида Норбой морбоз деган кўзойнак тақиб юрадиган одам бор. Тезда ўша кишини олиб келингизлар, — деди кимдир ҳаллослаб келганича.

Норбой морбоз етиб келди. Калималарни ўқий бошлади.

Операция қилиб болани олиб ташлашга ҳожат йўқ, — деди морбоз ишонч билан. Фарзанд туғилганидан сўнг бу воқеа эсдалик бўлиб қолсин учун исмини Тошжамол қўйингизлар.

Анча вақт ўтгач Норбой морбоз воқеа қандай натижа билан тугаганлигини билиш учун қизиқиб суриштирди. Чақалоқ эсон-омон туғилиб, унга морбоз айтган исми қўйган экан.

Гурунгимиз алламаҳалгача давом этди. Демак, илоннинг фойдаси ҳам, жафоси ҳам оз эмас экан.

Ф О Л

Сафия фолбин бўйинбоғ таққан, сипо кийинган бир зиёли одамнинг ташвиш ва ҳадик соя ташлаган юзига қараб туриб ишонч билан гапирди.

— Сиз йўқотган беш минг доллар чап қўшнингизнинг уйида, кўрпачаси орасида турибди! Кўп ҳаяжонланманг, бугун хурсанд бўласиз...

"Ҳеч ким сезмадимикин?", — дея тонг саҳарда "Нексия" да келган бу амалдорнинг икки кечадан буён уйқусизликдан кўзлари қизарган, у худди уйи куйиб кетган бечора кишидай оддий фолбин олдида мунғайибгина, илтижоли кўзларини унга тикканча ўтирар эди.

Ёзда бехосдан гулдираган момақалдиқдек кутилмаган янгиликни эшитиши биланоқ бироз саросимага тушиб қолди.

— Ростданми? Синглим, чини билан шундайми?

— Э, ака, ўпкангизни босинг, ҳали буку долларлар экан, мен жиноят қидирув бўлими ходимларига иккита ўғирланган тракторни, бошқа қимматбаҳо нарсаларни ҳам топиб бердим...

— Опажон, тилингизга шакарей, опажон... Агар мабодо айтган жойдан топилса, сизга махсус сюрприз олиб келаман...

Орадан бир неча кун ўтди.

Тонг саҳарда Сафия фолбин ҳали юз-қўлини ювмаган ҳам эди, бир қизил машина ҳовлиси адоғига келиб тўхтади. Ундан ҳалиги беш минг доллар йўқотган одам тушди-да, халлослаганича югуриб келди.

— Улай агар, илгари фолбинни жиним суймас эди, долларларим топилди, бола-чақангизнинг ҳузур-ҳаловатини кўринг, мана бу сизга сийлов...

Қизик!

Наҳотки ҳатто кўриниши, гап-сўзлари бошқаларникидан деярли фарқ қилмайдиган шу аёл очган фоллар рост чиқса? Эҳтимол, айрим кишиларда Ҳақ тарафидан ато этилган сирли бир қудрат зоҳир бўлармикин?

Яна ким билади дейсиз, балки...

Аммо, ўтмишдаги минглаб сирли, ғаройиб воқеалар қачон ва қандай юз бериши, қайсидир башоратчи ёки оддий фолбин томонидан олдиндан айтиб берилганлигига нима дейсиз?

1. "Қўйнинг ўғриси — ҳамсоянгиз"

"Гиламбоб" жамоа хўжалигида яшайдиган Сафарали муаллим икки кундан бери ўфиллари, хотини билан Қизириқ туманининг у бошидан бу бошига зир югургани-югурган. Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўғри" ҳикоясидаги хўкизини йўқотган чол каби сарсону саргандон — бутун оила оёққа турди.

Сафарали ўтган бозор куни ўғлини уйлантириш учун икки бош семиз қўчқор сотиб олиб келган эди. Бир кечада йўқолди-қолди. Ерга кириб кетдимиз, осмонга учиб кетдимиз, буни ҳеч ким аниқ айтиб бера олмади.

Ҳамсояси қўйларини ахтаравериб ҳолдан тойган Сафаралига раҳм қилдимиз "Сизга бир текин маслаҳат бор" деди.

— Эштайлик-чи?

— Шу Очил Қосимов деган фолбин бор. Эллик сўмнинг баҳридан ўтингда, фол очириб кўринг.

— Қўйинг-е, сафсата гапларни. Фолбинлар фириб-гарлар-ку? Нима қиласиз ўзи оғриб турган бошимни янаям гангитиб.

— Айтдим-қўйдим, эски одамлар шундай дейишадди: бир кичикнинг, бир каттанинг гапини ол!

Кечагина ёш-ялангга кино кўрсатиб юрган шу киши...

Сафарали муаллим илгарилари райкомнинг катта-кичик йиғинларида "Дин — афюндир" деган маъруза, узундан-узоқ лекциялар ўқийвериш ҳаммани безор қилиб юрганди. Фолбин, қушноч, мулла, эшон деган сўзларни эшитса, худди қалампир ютган кишидай афтини буриштирар эди.

Энди бўлса... унинг ўзи таваккал қилиб, фолбин-никига қараб жўнади.

Очил Қосимов асли шерободлик эшонлардан бўлиб, муридлари ҳам анча бор. Лекин, унинг уйига асосан яра-чақа чиққанлар, боласи иситмалаганлар, фол очирмоқчи бўлганлар тинимсиз келиб туришадди.

Бугун ҳам ярим соатлар чамаси навбат кутишга тўғри келди.

Сафарали муаллим: "Бор-ей, мендан кетса кетсин" деб юз сўмликни кўрпача устига ташлади. Фолбин пулни қўлига олди-да, унга қараб туриб:

— Эй оғайни, нимага ваҳима қиласиз, иккала қўйингиз ҳам уч ҳовли наридаги ҳамсоянгининг уйида турибди!

Гўё уни калака қилаётгану, муаллим буни сезиб қолгандек ишонқирамай:

— Йўғ-е, ростданми? — деб юборди.

Худди тилло топиб олган одамга ўхшаб шоша-пиша уйига жўнади. Сал қоронғу тушиб қолган эди. "Бу хумпар мени лақиллатаётган бўлмасин тағин? Ким биларди, эҳтимол ростдир?"

У уйга етиб келиши биланоқ хотинини, ўғилларини чақирди.

— Қўйлар шу атрофда экан, тезроқ бўлинглар, излаб келайлик.

Улар бир қути гугурт олиб, уч уй наридаги қўшнисиникига боришди. "Мабодо бу ердан қўйларни ахтариб юрганимизни билиб қолса, хафа бўлиб юришмасин" деб гугурт чақиб, ҳовли атрофини секингина кўриб чиқишди. Моллардан ном-нишон йўқ.

Шу пайт уй эгаси ҳовлига чиқди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсизлар? — деди ҳайрон бўлганини яширмай.

— Қўйларимизни йўқотган эдик, фолбин уч ҳовли наридаги уйда, деган эди.

— Фолбин айтувди? Сенларнинг молинг менинг уйимда нима қилади? Тавба.

Эшик қарс этиб ёпилди. Уй эгаси жаҳл билан ичкарига кириб кетди.

— Кетдик болаларим, фолбин роса туширибди бизни!

Бақриқ-чақриқни эшитган қўшнилarning кўпчилиги "Қани нима жанжал экан?" дея кўчага чиқиб қолишди.

Улар ҳафсаласи пир бўлиб, уйга кириб кетдилар.

Эртаси куни тонг саҳарда чап томондан уч ҳовли нарида турадиган қўшнисини икки қўчқорни етаклаб келиб қолди.

— Ҳамсоя, мабодо мана бу сизники эмасми? Бурноғи куни адашиб ўтган экан, ҳовлининг адоғига боғлаб қўйгандим.

Муаллим ҳайрон бўлди. "Нега икки кундан бери индамай юрди?". Кейин билишсаки, фолбин сирни очиб қўйгани учун қўйларни ноилож олиб келиб бераётган экан.

... Қизириқлик Ойша, Барно, Хосият, Бахтиёр, Турсуной, Хуршида, Иззат, Бибираҳима фолбинлар билан гурунглашиб ўтирганимизда бир аёл йиғламсираб уйга кириб келди.

— Ҳа, опа нега хафа кўринасиз...

— Оҳ, сингилжоним...

Негадир уёғини айта олмади.

У фолбиннинг қўлига фуқаролик гувоҳномасини тутқазди.

— Ойша опа, мана бу қизимнинг паспорти, унга фол очиб кўринг...

Фолбин фуқаролик гувоҳномасидаги суратга қараб туриб:

— Бу қизингиз тентак-ку? Уйдан улоқиб чиқиб кетадими? Бандихонлик аёл кўзёшларини арта туриб:

— Тўғри, тўғри, — деди.

— Энди опа бундай қиласиз. Шу қизингизни менинг олдимга бир олиб келинг, — деди Ойша фолбин.

— Майли, бўпти. Илоё дунё тургунча туринг...

Опа худди лотареясига қимматбаҳо ютуқ чиққан кишидек суюнганича уйдан чиқиб кетди.

Сурхондарёлик таланти ижодкор Жамила Эргашева ҳикоя қилади: "Бир шоира синглим бор, ўзи журналистика куллийетини битирган. У ёзса қаламининг учидан фақат дуру гавҳарлар тўкилар эди. Аммо у... кейинги йилларда ёзмай қўйди. "Ёзолмайман. Қўйишмайди. Қўлимга қалам олсам, бўғишади" дейди. Қўймайдиган, бўғадиганлар ким, айтмайди. Мен ҳам сўрамайман. У "қўл" олган, фол очади, "ўқийди". Кимнидир иситади, кимнидир совитади. Бу соҳада кўп илму амаллардан бохабар. "Фол очаман" деб уйма-уй мижоз ахтариб юрганлар кўп, аммо у уйма-уй юрмайди, унинг остонасида уймалашиб, навбат кутиб туришадими".

Фолбинлар... Алдоқчими? Фирибгарми? Ёки ҳақиқатан ҳам инсон ҳаётида юз бериши мумкин бўлган воқеаларни оқизмай-томизмай рост сўзловчи инсонларми? Ҳисобсиз сўроқлар юракка ўқдек қадалади. Ниҳоят бундай саволларга жавоб излаб, бошқаларнинг ҳам мулоҳазаларига қулоқ тутдим, бир неча ой кузатишлар олиб бордим.

2. Машҳурларни лол қолдирган башоратчи ва фолбинлар

Таниқли ёзувчи ва журналист Хуршид Дўстмуҳаммад Гулчеҳра исмли башоратчи аёл хусусидаги мулоҳазаларини очиқ-ойдин ёзади: "Башорат қилувчи фолбинлар, йўқолган буюмларни топиб берувчи ромчилар, оиласидан уруш-жанжал аримайдиган эр-хотинларни бир-бирига "иситиб" қўювчилар ҳақидаги узунқулоқ миш-мишларни ким эшитмаган дейсиз?". Сўнгра адиб Гулчеҳра опа билан бўлган гурунгни ҳикоя қилди.

— "Мен сизга яқин атрофда zilзила бўлишини айтганмидим", — сўраб қолди тасодифан кўришиб қолганимизда Гулчеҳра опа.

— Қўйинг, ундай деманг, яхшиликдан гапиринг, — дедим шошилиб турганим боис гапни мухтасар қилиб.

— Орадан икки кун ўтди. 14 июнь куни Шарқий Қозоғистонда кучли ер силкинди. Бу хабарни эшитдимму, опага қўнғироқ қилдим: "Башоратингиз тўғри чиқди", — дедим. Гулчеҳра опа қўнғироқ қилганимга ажабланмади ҳам. Балки оддий хабар бераётган одамдек:

— Бу ҳеч гап эмас. Биздан узоқроқда кучли zilзила бўлади, кўп одамлар қурбон бўлади, — деди.

Орадан беш-олти кун ўтар-ўтмас, Эрондаги zilзила элик мингдан ортиқ аҳолининг ёстигини қуритди.

Бундай фолбинлар мамлакатимизда кўплаб учраши, уларнинг ўзига хос сирларни очиши эса ҳали фан олида забт этилмаган чўққи эканлиги хусусида ўйлаб қоласан, одам. Фолбинлар фақат Ўзбекистонда эмас, бошқа давлатларда ҳам беҳисоб.

Боқулик башоратчи Малоҳат Назарова ҳар жиҳатдан "қолипга" сиғмайдиган шахс саналади. Отаси 109 ёшга кирганда Малоҳат туғилганди. У болалиқданоқ башоратчилик қобилияти юзидан илон чақиб олгач, тўлалигича намоён бўла бошлаган. Юзини операция қилишларини эшитиб, касалхонадан қочиб кетади. Ирим-сиримлар, дуолар ҳам кор қилмади. Уй ичида

яширинганича кириб-чиқиб юрган қўшниларига фол очарди. Ҳаммаси тўғри чиқди.

Кейинчалик илон чаққан юзи ўз ҳолига қайтган бўлса ҳам унинг руҳиятида қандайдир ўзгариш бўлди. Кўчама-кўча юриб одамларга келажақдан башорат қила бошлади.

Малоҳат Назарова тўғрисидаги айбномада шундай сўзлар бор: "Фалон жойда яшайдиган фуқаро Малоҳат Назарова Совет Иттифоқи тарқалиб кетади, деган сўзлар билан антисовет тартиботи олиб бораяпти..."

Унинг кўпгина башоратлари рост чиққан. Малоҳат олдинданок Шеварнадзе ва Левон Тер-Петросянга уюштирилган суиқасдни, Чеченистондаги урушни айтган эди.

Илгари зўр башоратчилар бўлганлиги ёлғон эмас. Мана бир мисол. 1542 йилнинг қишида Шотландия қироличаси Мария де Гиз фарзанд кўриши кутилаётган эди. Аммо, чақалоқ келажақда қандай инсон бўлиб етишиши қоронғу. Шу боис машҳур фаранг фолбини Пардье онанинг қасрига олиб бориб келинди.

Фолбин, она — қиз фарзанд кўришини каромат қилади. Бироқ чақалоқ туғилган куни она бева бўлиб қолишини ҳам яшириб ўтирмайди. Қиз ниҳоятда чиройли бўлади. Афсуски, онаси сингари ўн етти ёшида бева бўлиб қолар экан!

Хуллас, қиз бахтли бўлмайди!

Фолбиннинг бу гаплари қироличани довдиратиб қўяди. Наҳотки рост чиқса?

Буни қарангки, фаранг фолбини алдамаган экан. Ҳақиқатан ҳам қиз фарзанд туғилди. Унга Мария деб исм қўйишди. Мария Стюарт дунёга келган куни отаси оламдан ўтади. Орадан қирқ беш йил ўтгач қатл этилади!

Тавба, фаранг фолбини Пардье ҳали туғилмаган чақалоқнинг тақдири нима бўлишини уни онасининг кафтларига қараб айтиб берган экан. Нега ҳозирги пайтда бундай зўр фолбинлар кам?

...Булфориялик башоратчи ва фолбин кўр момо Ванганинг ҳузурига кўпгина таниқли кишилар: Теодор ва Людмила Живковлар, Леонид Леонов, Вячеслав Тихонов, Святослов Рерих, Кирсан Илюмжинов ва бошқалар келишган. Ванганинг олдига Кашпировский ҳам ташириф буюрганди. Гарчи гулларни жуда яхши кўрсанда ундан Ванга ҳатто яшнаб турган гулдастани ҳам олмаганди. У Кашпировский кўплаб одамларга зиён етказди, деб ҳисобларди.

Академик Наталья Бахтерева шундай ҳикоя қилади: "Ҳали Софиядалигимдаёқ болгар психиатерларининг айтишича, ўз ҳузурига отланган ҳар қандай одам ҳақида тўла маълумотга эга бўлар эмиш. Шундай бўлса-да, унинг олдига ишончсизлик руҳи билан бордим. Биз бир неча соат бирга бўлдик. Суҳбат тафсилотини айтиб ўтишимнинг ҳожати йўқ, деб ҳисоблайман. У менга жуда ақлли ва кучли бўлиб кўринди. Асосийси, у ҳали бирорга ўта малакали агент ҳам билиши мумкин бўлмаган нарсаларни гапириб бердики, уни тан олмасликнинг иложи йўқ.

... Машҳур ҳинд башоратчиси Свами Дхармендрадас малика Диананинг бахтсиз ҳодисага учрашини, ўлимидан бир йил олдин бу фалокат қайси кун, соатда содир бўлажаги тўғрисида огоҳлантирган эди. У маликага ёзган хатида машина юрганда жуда эҳтиёт бўлишини ҳамда Парижга бормасликни уқтирган эди. Аммо, Диана бу гапларга сира эътибор бермади, охир-оқибатда эса...

"Труд" газетасида тўрт-беш йил аввал шундай ёзишганди: Улуғ рус шоири А.Пушкин 1817—1818 йилларда петербурглик таниқли фолбин аёл А. Киргофга учрашди. У ўттиз етти ёшингда ўлдириласан, деди. Шоир фожиали тақдирдан қочиб қутулишга беҳуда уринди. У худди ўша балад бўйли, оқбилак шахс дейилган Дантес отган ўқдан ҳалок бўлди. Буюк шоир М.Лермонтов ҳам ўлдирилиши олдидан башорат қилинганди.

Парижда бир фолбин хотин рус подшоси Александр II га саккизинчи суиқасддан кейин ўлишини

олдиндан айтганди. Подшони ўлдириш учун чина-камига изига тушган революционерларнинг суиқасдларидан ҳайратланарли тарзда омон қолаверди. Ниҳоят еттинчи марта суиқасд қилишди. Халқ Эркидан бўлган Рисаков улоқтирган бомба шоҳнинг каретасига келиб тушди. Ҳаммаси тугагандай эди. Бироқ, мўъжиза рўй берди. Шоҳ портлаб кетган каретадан эсон-омон чиқиб олиб, энди отлиқ соқчиларига бир-икки оғиз гап айтмоқчи бўлганда Игнатий Гриневицкий ташланган саккизинчи бомба шоҳ ҳаётига хотима ясади.

3. Даҳшатни олдиндан сезса бўлади...

Йигирма ёшли Сайёра тушида кўрқиб уйғониб кетди. Унинг аъзойи-баданини қалтироқ тутиб, овози дегарли чиқмай қолди. "Кимга айтсам экан? Айтмоқчи, тушингни яқин дўстларингга ҳикоя қилиб бер, дейишар эди. Балки гап очарман..."

Тушида уч-тўрт киши енгил машинадан тушиб, уни сўроққа туга бошлади. Сўнгра Сайёра уйга кириб кетди. Хона тўрида эри ўтирар эди.

— Мана шу одамлардан эсон-омон қутилсам, бир кўй, ғунажинни садақа қилиб юборар эдим, — деди эри негадир кўрқа-писа шивирлаб.

Сайёра ташқарига чиқди. Аммо, ҳалиги одамлар худди осмонга учиб кетгандай ғойиб бўлган эдилар...

У сирли туш таъсирида бир неча кун карахт бўлгандек ноҳуш аҳволда юрди. Орадан ҳафта ўтгач, Ургутдан бир мўлтони аёл келиб қолди.

— Қизим, бахтингдан фол очайми, соғлигингдан? Айта қол, болагинам...

Сайёра ҳамон ўша даҳшатли туш таъсирида ҳаёли паришон турган эди.

— Майли опагон. Оча қолинг, бахтимдан очиб беринг...

— Алдингда ўлай болажон, санинг эринг амалдор экан, унинг душмани бор, бир жонлиқ сўйиб, қон чи-

қариб юбор. Ҳаммаси ўрнига тушиб, эрингинг ширин жони омон қолади. Хавф-хатар ўтиб кетади.

Сайёра эрини жуда яхши кўради. Шу сабабли фолбин лўли айтган қўйни сўйиб, тўрт-беш оиланинг ҳар бирига икки-уч килограммдан хом гўшт тарқатиб, садақа чиқарди.

Орадан йиллар ўтди. Қўрқинчли, тушида кўрган хатарли воқеа ўнгида содир бўлмади. Эри билан гурунглашганимизда хурсанд эди.

Эҳтимол, фол очиргани, қон чиқариб мушкулини осон қилишни ўйлагани тўғри бўлгандир? Баъзи фолбинлар худди кўриб тургандек тўғриси айтилади. Тавба, деб ёқамни ушлайман.

Истаралик Пардахол ва Хадича фолбиннинг уйига ҳар гал борганимизда саккиз-тўққиз киши навбат кутиб сарғайиб турганини ўз кўзим билан кўрганман. Нега бу беморлар докторга боришмайди, дея ҳайрон қоламан. Ахир, айрим касалликлар чиндан ҳам фақат докторнинг сеҳрли қўлларидагина шифо топади-ку?

— Болангизнинг касали менга таалуқди эмас, шифокорга олиб боринг, — дейди Пардахол гоҳида.

У баъзан фол очиш ҳеч қандай наф қилмаслигини очиқ-ойдин айтиди.

4. "Хотинингиз яқинда ўлади!"

У уч йилдан бери оёқ-қўли фалаж бўлиб қолган хотинини даволатиш учун бормаган жойи, учрашмаган доктори кам қолди.

Кимдир Олтинсой туманида зўр фолбин бор. Шунга учрашиб келинг, деб айтди. Намоз эринмасдан борди.

— Хотинингиз яқинда ўлади, — деди фолбин қўлидаги пулга қараб туриб ҳеч иккиланмай.

"Тавба, бунчалик тошюрак бўлмаса одамлар? Худди уйингиздаги товуғингиз харом қотиб қолади, дегандай бамайлихотир, бепарво гапирганига қаранг! Ахир, бу одам хафа бўлиб қолади, ҳам демайди-я!"

Намоз нима дейишини билмай, ҳафсаласи пир бўлиб, уйига қайтиб келди. Лекин фолбиннинг башоратини хотинига очикдан-очик гапиришдан тилини тийди.

Ҳеч нарса кўрмагандек соппа-соғ бўлиб кетади, деб айтди.

— Шундай деди-ю, юрагининг бир томири чирт этиб узилиб кетгандек бутун вужуди вижирлаб, кўнгли алланечук бўлди. Ўзини тутиб туролмай, бир пасдан сўнг нариги уйга чиқиб кетди.

— Бироқ...

Мана, орадан икки йил ўтди ҳамки, ҳалиги шум хабар ёлғонмикин, аёли туппа-тузук, уйда ҳамишагидек ҳассасига суяниб юрибди!

Қизиқ!

Нега бу аёлнинг фоли тўғри чиқмади! Намоз хотини омон қолганидан ниҳоятда хурсанд бўлса-да, айрим фолбинлар одамларни алдаш йўлига ўтиб олганига изтироб чекаётган эди...

5. Ўлим ваҳимаси йўқолди

Наҳотки ўлим шарпаси кечаси-ю кундузи таъқиб этаётган бўлса? Ангор туман газетасида ишлайдиган Сариев бошини чангаллаб қолди. Ўйлай-ўйлай ҳатто сочларига битта-яримта оқ оралаганини ҳам пайқандек бўлди.

Ваҳима қилишга сабаб бор эди. Катта бобоси тўқсонни қоралаб бандаликни бажо келтирган эди. Отаси бўлса... олтмиш йил ҳам умр кўргани йўқ.

Эвоҳ, кейинги авлод вакили бўлган Норқувват Сариев... Аслини олганда у анча билимли, иккита институт сабоғини олган, ижодий ишлари дуруст, ҳикоялар ёзиб туради. Шу билан бирга фолбинлар, экстрасеансларга унчалик рўйхуш бермайдиган кишилардан.

Барибир уни ваҳима кўланкаси таъқиб эта бошлади. Ҳаловатини йўқотиб қўйди. Шу кайфиятда арабча

китоблардан бирини варақлашга тушиб кетди. Унинг ўзи туғилган йили, оyi ва кунига асосланиб тақдири қандай кечишини аниқлади. Билдики, умри бемалол етмиш ёшдан ошиб кетар экан!

Бунгаям унчалик ишонгиси келмади. Ангорлик экстрасеанс акага йўлиқди. Омонбой қўлларини ҳавода ўйнатиб ўзича доиралар ясайди, машҳур сеҳргарлар каби Норқувватнинг юзига қараб туриб ўзича фол очади: "Сизнинг ёшингиз етмишдан ҳакалаб кетадиёв".

Шунгаям ишонгиси келмади. Балки, мени лақилла-таётгандир? — ўйлади у кўнгли таскин топмай.

Бир куни тушлик қилиб ўтирганида мўлтони унга фол очмоқчи бўлди. Эрмак учун эллик сўмлик чиқарди-да, "Менга фол очиб қўйинг", — деди. Буни қарангки, лўли аёл Норқувват ҳақидаги кўпдан-кўп ҳодисаларни ва экстрасеанс белгилаган ёшни тўғри айтди.

Мухбир таажжубда: наҳотки фолбинлар алдоқчи эмас?

Фолбинлик фойдалими ёки зарар? Бу савол кўп-ларни қадим замонлардан бери безовта қилиб келаяпти. Абу Ҳурайра разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳу васаллам: "Бирор нарсанинг бахтсизлик келтирмоғига ишониб, ирим-сирим қилиш ярамайди, унинг яхшиси фолдир", — дедилар.

Шунда бир киши: "Ё Расулуллоҳ, фол нима?", — деб сўради.

Шунда Расулуллоҳ: "Бирортангиз эшитадиган яхши сўздир", — дея жавоб қайтардилар.

Ҳаётда турли-туман қобилиятли, сирли одамларга дуч келасан киши. Уларнинг сир-асрорини ким очади? Балки, улар ҳақидаги бор ҳақиқатни рўй-рост айтиш масалага ойдинлик киритар? Эҳтимол, юзлаб кишиларнинг ғайритабиий одамлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини матбуотда, телевидение орқали кўпроқ бериб бориш керақдир?

— Энг зўр табиблар — Эсон Тошалиев билан Акрот Пирматов тайёрлаб берган доривор гиёҳлар ҳар

қандай касалikka даво, улар вилоятлардан келган беморларни дарров соғайтириб юборишаётир — деди Ангор туман ҳокими муовини Ф.Менглиев, — фолбинларга унчалик ишониб бўлмайди.

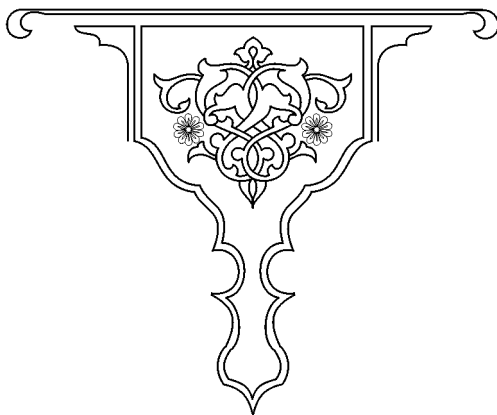
Тавба... Ким билади, эҳтимол фолбинлар ҳам рост сўзлашар? Балки...

Қизириқлик Тоир эшоннинг дуоси кучли, касалларни, ҳатто оғир касалларниям тезда дуо орқали даволайди. Бунга қойил қолиш керак. Муҳаммадхон ҳам унга кўмак беради.

Улар ҳақида китоб ёзса арзийди! Аммо, айрим фолбинлар...

СЎҚМОҚЛАРНИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ

(Адабий ўйлар)

ЖОЗИБА

(Нодир Нормат, Хуршид Дўстмуҳаммад ва Назар Эшонқул ҳикоялари бадиийлигини таъминлаган омиллар хусусига)

Кўникиб яшаш — иложсизлик аломати эмас. Одатдаги воқеа-ҳодисаларга, усулларга бепарво қараш, муносабат билдирмаслик, мудом юрилавериб, кўникиб қолган сўқмоқлардан олға интилишнинг ҳам чеки-чегараси бор. Киши одатдаги йўллар билан қаноатланмасдан янги, ҳали юрилмаган сўқмоқларни кашф этиши, ўзини чоғлаб кўриши, бу йўлларнинг ҳам нафини, ҳам азобли "таъми"ни татиб кўриши зарур. Тараққиётни шусиз тасаввур этиш мушкул.

Ижодда ҳам айнан шу тахлит йўл тутиш, одатдаги тасвир усулидан чекиниш дуруст самаралар келтириши ойдинлашяпти. Назар Эшонқуловнинг "Маймун етаклаган одам", Нодир Норматовнинг "Бир куни чумоли бўлиб...", Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Жажман" ҳикояларини ўқиганда кўнгилдан шу фикрлар жой олади.

Ифода усулида, қаҳрамон танлашда оригиналлиikka интилиш, бугунги нисбатан ёш ижодкорларнинг кўпчилигига йўрғақда теккан "касал"ликка айланиб боряпти. Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам салбий қаҳрамон образини яратишни дилга жо қилган экан, уни "Жажман" деб номламасдан биз кўникиб қолган асарларидаги каби номлардан бири (масалан: Қоплон) деб атаса бўлмасмиди?

Йўқ, у бу йўлдан юрмади. Кўпинча асарларидаги салбий қаҳрамонларга ўзида салбий оттенка ташийдиган номлар насиб этган. Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикоясида эса текинхўрларнинг умумлашма образи — Жажман асосий қаҳрамон вазифасини ўтайди. Адиб

ғоявий ниятини мажозий образ — Жажман орқали талқин этиши одатдаги салбий қаҳрамонларга қараганда таъсирчанлик касб этган.

Бадий асарнинг жозибаси, сеҳр кучи нимада? Ёзувчи юз бериши эҳтимоли бўлмаган воқеаларни тасвир этиб, унга бошқаларни ишонтира олса, бу ўқувчи қалбида ҳайратланиш туйғусини ҳосил қилса, адиб маҳоратининг самараси юзага келади. "Жажман — бўй-басти бир қарич чиқмайдиган, ажабтовур бир махлуқ". Аммо, унинг хатти-ҳаракатлари кишида шубҳа ҳосил қилмайди. Беихтиёр ишонасиз.

Бозор расталарида турли ноз-неъматларни сотаётган кишилар орасида бир махлуқ — Жажман тез-тез оралаб туради. Баъзан кишиларнинг пулини ўғирласа, гоҳида қоплардаги майиз, туршак, ёнғоқларни ўмариб кетаверади. "Махлуқ раста устидаги майиз уюми ёнига обдан чўк тушиб олганча, лагандаги ошга қўл чўзаётгандек бемалол майиздан туширар, дамодам қорнидаги қопчиғига бир кафт-икки кафт майиз ташлаб ҳам қўярди.

Бобо ҳийла маҳал махлуқни кузатди, унинг қўли-оғзи тинмайди, лекин тўядиганга ўхшамас эди. Унинг қандоқ бировнинг майизини эмин-эркин ва паққос тушираётганидан бобо ҳайрону лол бўлганича, кўзларига ишонмас, хаёлида эса: "Бу қандай махлуқ ўзи? Бу қандай махлуқ?" — деган савол чарх урарди".

Адиб келтирилган бу парчада алақандай махлуқ ҳақида фикр юритаётгандек туюлади. Аммо, сал мулоҳаза юритиб кўрган китобхон англайдик, гап фақат еб-тўймас махлуқ тўғрисида бормаяпти. Балки, Жажман мажозий образи орқали кишилар характеридаги салбий иллатлар — текинхўрлик, ўғирлик, қаноатсизлик фожиаси кўрсатилаётир. Юқоридаги парчада тасвир этилган эпизод ҳаёт воқеаларига қиёсланса қандай фикрлар ҳосил бўлади сизда? Ҳа, ҳаёт фақат оқ ранглардангина иборат эмас. Тараққиётга монелик қилаётган кучлар ҳам бор. Улар илгариги йилларда моддий неъматларни зулукдай сўрдилар: фақат ўз қорнини тўйдириш билан қаноатланмай,

юқоридаги "катта кафтлар"ни шу неъматларга тўлдиришни ўйлайдилар! Айниқса, саксонинчи йилларда шундай бўлмаганмиди?

"Зардўшт бобо эса лоқайд, бу ҳолни кўра-била туриб бепарво томоша қилади... Жажманнинг очкўзлигига маҳдиё бўлиб, унга қарши курашишни хаёлига келтирмайди. Зардўшт бобода курашувчанлик йўқ, фақат нима қиларини билмай ҳайрон бўлиб тураверади. Бировнинг ризқига қўл чўзган кишига бундай муносабат Зардўшт бобо каби лоқайд одамларнинг қонқонига сингиб кетган..."

Юқоридаги парчани ўқиганда кўнглингиздан шундай ўйлар ўтиши табиий: содда ва бепарво Зардўшт боболар мавжуд экан, халқнинг нонини туя қиладиган, яъни бировнинг майизини эмин-эркин тушираверадиган ебтўймас жажманлар яйрайверади.

Муаллиф буни бирор ерда таъкидлаган эмас. Аммо, воқеалар мантиқидан шундай фикр келиб чиқади, асарда илгари сурилган ғоя шундай эпизодлардаги "кичик ғояча"лардан ҳосил бўлган.

Бутун асар давомида гап махлуқ — Жажман, унинг хатти-ҳаракатлари хусусида. Ҳатто шу кичик жумлада ҳам фикр ўқувчига яширин ҳолда, сўзга "ўраб" тақдим этилади. Бу жумлада Жажманнинг айёрлиги тулкига, ебтўймаслиги сичқонга қиёсланади.

Ёзувчи фақат Жажман образигагина мажозий руҳ бахш этмаган. Ҳаётни бозорга менгзаган. Ҳикояда шу бозор — ҳаётдаги кишилар, бозорчилар ташвишларига муносабат билдирилган.

Нега айримлар мусиқачиникидек кичик жонига миллион-миллион сўм пул, тоғ-тоғ мол-мулк йиғадилар? Кишилардаги қаноат ҳисси қаёққа йўқолди?

"Жажман ҳеч кимдан тап тортмас, ҳаш-паш дегунча "хайр-садақа"ни еб — халтасига солиб битирар, туршакни гоҳ данаги билан ютиб юборар, гоҳ қарсиллатиб чақиб, мағзини чапиллатиб чайнар эди. Унинг зифирдек қўли, бармоқлари, зифирдек тумшуғи-ю, сичқонникидек оғзига, моғор тусидаги митти кўзларига

қараб... бозорчи қулгани-кулган, бора-бора унинг еб-тўймаслигидан, очофатлигидан юмалаб-юмалаб кулиб, вақтичоғлик қиладиган бўлдилар".

Ҳали-ку, сичқонникидек оғзи бор экан, агар каттароқ бўлганида шундай жажманлар бутун дунёдаги ноз-неъматларни еб битириши тайин. Жажманга ўхшаганлар қилиғига бепарво, маҳлиё бўлганлар эса охир-оқибат ўз фожиасини англай олмай яшайверадилар.

Оддий, меҳнаткаш кишилар қадоқ қўллари билан ноз-неъматлар яратадилар. Ебтўймас юҳолар эса... уларни шилгани шилган. Жамиятдаги ҳур фикрли кишилар бирлашса, жажманларга қарши кураш олиб боришса бундайлар камаяди.

Кейинги эпизодлар руҳидан шундай ғоя сизиб чиқади.

Зардўшт бобо образи ўзига яраша ғоявий юк ташийд: лоқайд, текинхўрларга қарши исён кўтармайдиган, сукут сақлайдиган кишилар образи мужассам топган бу қаҳрамонда. У бозорчилар ичида кексаси. Демак, уларга йўл кўрсатиши, қандай қилса Жажмандан халос бўлиш мумкинлигини ўргатиши керак. Зардўшт бобо эса жим. Парвойи фалак. Фақат, Жажманнинг ҳолига ачиниш билан қарайди: "Нафсинг бузилгани кунинг битганиданмикан?".

Зардўшт бобо образи кўпинча кишилар яратган бойликларни шафқатсиз талаётган текинхўрларга бепарво муносабатда бўлган раҳбарларни ёдга туширади. Ундай кишиларга нафратимизни оширади.

Гоҳида сира ебтўймас, жамият бойликларини афсонавий девдек симириб кетаётган текинхўрларни ўйлаганда фақат уларнинг ўзларигина хаёлимизда жонланади. Бу текинхўрларни қўллаб-қувватлаб турган, уларнинг топганларини кемираётган "катта кафтлар" борлигини сира хаёлимизга келтирмаймиз (Айниқса, саксонинчи йилларда шу ҳол кўп юз берар эди). Аслида жажманлар улардан куч-қувват олиши, "катта кафтлар" учун ҳам елиб-югуришларини ўйламаймиз.

Ҳикоя эса ўқувчини шулар хусусида бош қотиришга кўмак беради.

Асар сўнгида бозорчилар кўп уринишиб, азоб-укубатлар билан Жажманни ўлдиришса-да, ундан-да каттароғи пайдо бўлганлиги айтилади: "Ана шунда қора туйнукда бир жуфт баҳайбат ҳовуч кўринди... Ҳовучлар ичкарига суқилиб кирди-ю, улардан ҳозиргина базўр, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ўхшаш бошқа бир Жажман сакраб ерга тушди, фақат олдингисидан хийла дуркунроқ — бўйи икки қарич эди".

Ёзувчи ҳикояни Жажманнинг ўлдирилиши эпизоди билан ниҳояласа ҳам бўлаверар эди. У ҳолда айрим кишилар биргалашиб текинхўрларни йўқ қилиши мумкин, деган фикр кўнглингизга муҳрланиб қолар эди. Ёзувчи одатдаги йўлдан бормайди, балки бундан қийинроқ, "нотекис" йўлни танлайди. Муаллиф салбий кучларнинг фожиаси, ижобий кучларнинг ғалабасини таъкидлашдек жўнгина ечим билан қаноатланмайди. Одамлар бир текинхўрдан қутулдик, деб қувонишса, ундан-да каттароқлари пайдо бўлаверади. Негаки, "катта ҳовуч" соҳиблари шундай жажманларсиз кун кўролмайдилар, улар бир-бирига боғлиқ, бири иккинчиси билан чирмашиб кетган.

Асар воқеалари ўқувчи кўнглида давом этади: ҳикоя якунидан келиб чиқадиган маъно шуки, биз фақат жажманларга эмас, уларнинг тиргакларига қарши курашгандагина бундай бало-қазолардан халос бўламиз. Айрим ёзувчиларнинг асарларида мажозийлик уёқда турсин ҳатто салбий қаҳрамон ҳам йўқ. Бундай йўл тутишнинг ўқувчи дидига мос бадий асар яратилиши учун монелик қиладиган томонлари бор, дея олмаймиз. Муҳими, муаллифнинг ғоявий нияти образлар воситасида қандай талқин этилганлигида. Шу жиҳатдан қараганда "Ғор" ҳикояси (Эркин Усмонов)нинг ифода усулларида, тасвирида янгича ёндошиш бор-йўқлигини таҳлил этиш ўринлидир.

Аслида баъзи муаллифлар қизиқарли воқеаларни ўйлаб топишга мойиллик сезадилар. Шу йўл билан китобхон қалбини ром этишни, асарда тилга олинган воқеа-ҳодисаларга асир қилиб қўйишни кўзлайдилар. Айримлар эса бошқачароқ йўлдан юрадилар: қизиқарли воқеа-ҳодисаларни эмас, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини тадқиқ қилишади (оқибат-натижада ўқувчи хотирасига ажабтовур ҳодисалар эмас, балки салбий ёки ижобий қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятлари муҳрланиб қолади).

"Ғор" ҳикоясида муаллиф биринчи йўлни танлаган. Унда Расулжон, Дўнанбой, Маликалар ҳаётига доир эпизодлар оз эмас. Воқеалар миридан-сиригача батафсил баён қилиб борилади. Ёзувчи изоҳи ҳар-ҳар жойда қистириб ўтилади. Бироқ... энг яхши асарларда ҳеч қачон воқеа биринчи планда турмаганлигини, биринчи галда қаҳрамонлар характери тадқиқ қилинганлигини эсла-сак, "Ғор" ҳикояси тўғрисида ижобий фикрларни билдиришдан тийилгимиз келади.

Ҳар бир дуруст бадий асар ва қаҳрамонлар ҳолатининг ишонтириш кучи билан қадрлидир. "Ғор" асарида ўқувчида қизиқиш ҳосил қилиш учун шундай бир эпизод келтирилади: Малика ва Расулжон қишлоққа меҳмондорчиликка боришади. Дўнанбой уларга: агар бўйнида гуноҳи бўлса, шу ғорнинг ичига кирган кишилар сочи оқариб кетади, дейди. Ҳақиқатан Малика эрталаб қарасаки, "Икки чеккасидаги жинглакка мойил гажаклари оппоқ оқариб кетган эди...".

Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Жумладан, бир кечада соч оппоқ бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Лекин, ўқувчи шу эпизодга ишониши, воқеа ҳаётийлик касб этиши лозим эмасми? Бадий далиллаш қуввати орқалигина ҳар қандай ҳодисани, ҳатто юқоридаги эпизоддагидан кўра даҳшатлироқ воқеа юз беришини таъкидлаш мумкин. Бироқ, бу сизда заррача шубҳага ўрин қолдирмаслиги лозим.

Маликанинг сочи оқарди, ҳам дейлик. Бунинг учун уни руҳий қийноққа солган жиҳатларни янада таъ-

сирлироқ кўрсатиш, қаҳрамон руҳий ҳолатини бутун драматизми билан тасвир этиш зарур эмасмиди?

Боя таъкидлаганимиздек, Жажман — бўйи атиги бир қарич келадиган махлуқ. Аммо, қанчалик очкўзлик қилмасин, кўплаб одамларни ташвишга солмасин, бу сизда шубҳа уйғотмайди. "Ғор" ҳикоясида эса юз бериши эҳтимолдан холи бўлмаган воқеага шубҳа қиламиз. Маликанинг сочи оппоқ бўлиб қолганлигига лоқайд қараймиз, бу ҳол ўқувчини на ҳаяжонга солади, на уни фикрлашга, ҳаёт сабоқлари хусусида ўйлашга даъват этади.

Истеъдодли адиблардан бири Нодир Норматовнинг "Бир куни чумоли бўлиб..." ҳикояси ҳам Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Жажман" асари каби шартлилик принципи асосида ёзилган. Чумоли мажозий образи орқали муаллиф инсон ҳаётининг чуқур қатламларини тадқиқ қилади.

Нодир Норматовнинг ҳикоясида ногаҳон бир гиёҳни еб қўйган инсон қуёш ботгунча чумоли тилини тушунадиган бўлиб қолганлиги эпизодига шубҳа қилмаймиз. Негаки, муаллиф шу шартни — мажозий ҳодисага сизни ишонтира олган (немис адиби Франц Кафканинг "Шақаллар ва араблар" ҳикоясида шақалларнинг худди инсон каби гапиришига шубҳа қилмаймиз).

Дейлик, хоҳлаган бир асарни ўқий бошлагингиз. Ундаги образлар мажозий бўлишидан қатъи назар сизда қизиқиш уйғотса, туйғуларингизни жунбушга келтирса, пароканда ўларингизни янада тўзғитиб юборса, демак уни ўқишда давом эта бошлайсиз. Аксинча, асар қаҳрамонлари гоҳ реалистик, гоҳ романтик бўлсин, сизда фикр уйғотиб, тафаккурингизни бойитмаса, унда не наф?

Нодир Норматовнинг ҳикояси, асосан чумоли ва чумолининг тилини тушунадиган киши суҳбати асосида қурилганлигига эътибор ҳам бермайсиз. Унда кўтарилаётган ҳаёт муаммолари, қарама-қаршиликлари, инсоний бурч каби масалалар қалбингизни асир қилиб олади.

Инсон дунёга келиб, бора-бора ўзлигини таний бошлагач, ҳаётга тийрак кўз билан қараш кўникмасини ҳосил қилади. Туйғулари беғубор, ҳали у дунёнинг чиркин томонларига кўниколмаган, разил юмушларга қўл уриш учун ҳали эҳтиёж сезмаган бўлади. Аммо, бора-бора яхши-ёмон ҳодисалар уни чархлаб, турмуш ҳақидаги беғубор ўйларини чилпарчин қилади. Агар ҳар бир киши табиат томонидан ато қилинган бойлик — ақлни ишга солса, у доимо поклигича қолади, мукамал умр кечириши табиий.

Чумоли билан инсон ўртасидаги суҳбатдан сўнг киши дилидан шундай ўйлар шабадаси эсиб ўтади.

Дунёдаги жамики тирик мавжудот табиат фарзанди. Ҳар қайсисининг яшаш тарзи, ёзилмаган қонунлари бор. Шу қонун-қоидаларга риоя қилиш ҳар бир тирик мавжудот ҳаёти мукамаллигининг мезони. Акс ҳолда, мувозанат бузилади. Чумолиларни олинг. Инига қараб ипга тизилгандай бир текис ҳаракат қилади. Тўқнашиб кетмаганлигига ажабланасиз.

Нега кишилар она қорнидан бир хилда туғиладилару, кейинчалик ўзгариб кетишади? Ҳар қайсиси бир олам бўлиб қолишади. Бу кўҳна саволга "Бир куни чумоли бўлиб..." ҳикоясида ҳам муносабат билдирилган. "Мен чумолилар бошлиғининг ҳар қалай жуда ўзимиздаги сингари ҳашаматли хонада, юмшоқ креслода ўтиришини тасаввур қилмаган эсам-да, ҳар қалай бирор уя-омборнинг бирор чеккасида ўтириб, қатновни, келди-кетдиларни ҳис эта олса керак, деб ўйлаган эдим. Ажабки, уларда бошлиқ фуқароси билан теппатенг ишлар экан". Қаранг, инсон бу ерда ўз мувозанатини йўқотаяпти, худди энди туғилгандаги каби назаридаги нурли ҳаётга рўбарў қилинаётир. Ва унинг реал ҳаёт хусусида ҳайрати ошаяпти, бу ҳақдаги тушунчасига тушунча қўшиляпти. Боя таъкидлаганимиздек, реал ҳаётда инсонлар нега тенг ҳуқуқли эмаслиги ҳақида бош қотираётир.

Ҳаёт ҳақидаги азалий саволларга чумолининг муносабати орқали жавоб топасиз: "Эй, одамзод! Биз сизнинг қавмингиз бўламиз, десам, ишонмадинг. Энди

эшит. Гап шундаки, биз мана шу қабристонда ётган марҳумларнинг тириклигида ишлатилмай қолган мияларидан чумолига айланиб чиққанмиз. Инсон суратида юрган пайтларимизда инсонлик ҳақ-ҳуқуқларимиз тенг бўлса ҳам уни суиистеъмол қилганмиз, яъни бир-биримизнинг кўзимизга чўп суқиб яшаганмиз. Мана энди чумолига айланиб қолганимизда ўша хатоларнинг ўрнини босиш учун ўзимизнинг темир қонунларимизни яратганмиз. Бу қонун ҳаммага баробар. Биз қонунни инсончалик суиистеъмол қилмаймиз. Чумолларнинг бирдан бир мақсади шу".

Ҳа, инсон тириклигида елиб-югуради. Ҳаёт қозони ичида қайнайверади-қайнайверади. Ундаги қонунқоидалар чегарасидан чиқиб бўлса-да, бир-бировининг кўзига чўп суқиб, оёғидан чалиб бўлса-да, ўзининг жирканч мақсадига етишни ўйлайди. Оқибатда инсоннинг ҳаётий мувозанати бузилади: биров ғурбатда, биров эса шодон умр кечиради. Демак, барча кишиларнинг бахтли бўлиши одамларнинг бир-бирларига жуда боғлиқ экан.

Шуниси муҳимки, асарни ўқиш асосида китобхонда туғиладиган бундай фикр ва мулоҳазалар асар воқеалари айнан романтик тасвир усулида давом этганлигидан юзага келади. Агар муаллиф анъанавий реал шахслар образлари орқали шундай тасвир йўлини танлаганида, эҳтимол, ҳикоя сюжети бунчалик таъсирчанлик, киши кўнглида акс-садо касб этмаган бўлур эди.

Аслида ёш ёзувчиларнинг услубида пайдо бўлаётган бундай шартлилик мажозий образлар яратиш таниқли шоир ва адиблар ижодидан "юққан" бўлса ажаб эмас, Нодир Норматов ҳикоясидаги киши чумолининг тилини тушунадиган жонзотга айланиб қолади. Айнан шу образ бошқа ёзувчи Чингиз Айтматовнинг "Асрга татигулик кун" романидаги манқуртга айланиб қолган йигитни эсга туширади. Найман онанинг ўғли Жўломон душманлар қўлида хотирасини бутунлай унутган, сезиш ва ҳис этиш қобилиятини йўқотган тирик мавжудотга, яъни манқуртга айланади. Ман-

қурт — шартлилик асосида яратилган образ. Унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик фавқулодда бўлмасин китобхон буни табиий деб ўйлайди. Воқеа-ҳодисаларга шубҳа билан қарамайди, худди шунингдек, Абдулла Ориповнинг "Жаннатга йўл" драматик достонидаги йигит, она, ўзга одам каби ўнлаб образлар ҳолати, хатти-ҳаракатлари, гаплари ҳам кишига эриш туюлмайди. Шартлилик, мажозий образ орқали ҳаёт воқеалари тўғрисида фикр айтиш, уларга муносабат билдиришни бошқа шоир ва ёзувчиларнинг асарларида кам учратасиз.

Нодир Норматов устоз адиблар ва шоирларнинг шартлилик асосида яратилган образларидан таъсирланиб (тақлид қилиб эмас) ёзган бўлса-да, хийла дуруст самараларга эришган. Инсон ўз туйғуларига, эҳтиросларига эрк бермаслиги, уни жиловлай олиши зарур, бунга куч-қувват, ирода топа олган киши ҳар қандай бало-қазонинг олдини олади, ўзини тубсиз жарликлар қаърига қулашдан асраб қолади.

Аммо, одам ҳаётда баъзан янглишади. Янглишади эмас, чиркин муҳит оқибатида унинг туйғулари ҳам заҳарланади. Негаки, қаршисида фақат ёруғ нур эмас, қора кўланкалар ҳам бор. Уларни йўқотиш учун эса муштдек қалбидаги ёлқин кифоя қилмайди. Шу боис яна мувозанатини йўқотиб қўяди, нурли туйғулари дарз кетади. Ва фоний дунёда арзимаган ишни битириш учун ёлғон сўзларни айтишдан, ялтоқланишдан тоймайди.

Ёзувчи инсонни (ўз қаҳрамонини) бир кунгина чумолига айлантириб, кишининг тилини тушунадиган жонзотга ўхшатиб қўяди-да, унинг ҳаётидаги нопок жиҳатлардан жирканиш ҳиссини тасвирлаб беради. Бу туйғу ўқувчига ҳам "юқади". Ва ҳаётнинг бу нотекис йўллари ҳақида ўйлай бошлайди. Сўнгги йилларда ҳаётдаги қора доғлар хусусида ёзиш борасида адиблар ўртасида ўзига хос баҳс кетаётгандек туюлади. Бу йўлда кимдир яхши натижаларга эришяпти, кимдир ҳаёт муаммоларининг фақат шарҳчисига айланиб қолаётир.

"Жажман" ва "Бир куни чумоли бўлиб..." ҳикояларида шартлилик приёми ўзини оқлаган: маҳлуқ хатти-ҳаракатлари ва чумоли билан сўзлашув воситасида ҳаётий муаммоларга муносабат билдирилган, улар хусусида кишиларда фикр уйғотган. Бу ҳикояларда реалистик тасвир анъаналаридан чекиниб, шартли образлар воситасида романтик тасвир этишга интилишни кузатиш мумкин.

Бадиий асарни ўқий бошладингиз. Агар ундаги воқеалар газета-журналлардаги мақолаларда бот-бот тилга олинаётган, энди аста-секин кишининг рашига тега бошлаган муаммолар (негаки, кўп тилга олингани билан жуда секин ҳал қилинаёпти) ёки етмишинчи йиллар иллатларидан баҳс очса, аммо бу муаммолар салбий ёки ижобий образлар моҳиятидан келиб чиқмаса, улар сизда қизиқиш уйғотишига ишонасизми?

Яхшиси, Орзигул Эргашевнинг "Оқдарё-Қорадарё" қиссасидан озроқ ўқийлик: "Кўксой Зарафшондан сув олади. Худди Оқдарё, Қорадарё каби Бошдархон тепасидан — Чўпон ота биқинидан бошланади. Акбар яхши билади: номи сой бўлгани билан бир пайтлар ундан дарёга сув оққан. Саккиз дархон ерларини суғориб ўтиб ҳам шаҳди пасаймаган. Соҳиллари жуда ҳам сўлим бўлган. Мана шу кўприқдан туриб кузатган одамда ажойиб манзара кўринган. Икки қирғоқ толлари сой устини қоплаган. Бўтана сув улкан яшил ёрдан тўлғониб чиқиб келиб, кўприк остидан ўтгач, яна шундай яшил ёрликка сингиб кетган. Ҳозир эса толлар йўқ, у ер бу ерда уюлиб-сочилиб ётган шох-шаббаю тупроқғимлаган темир кундаларгина қолган. Қайси бир йил кўкламда толлар ҳашарот уяси экан, деб қирғин қилинган. Шундан буён Кўксой ҳам сойга ўхшамайди". Қиссанинг дастлабки саҳифаларида табиат муаммолари шу тарзда таъкидланади. Ҳа, фақат таъкидланади. "Жажман" ва "Бир куни чумоли бўлиб..." ҳикояларида муаммолар образлар тасвири орқали ойдинлашган эди. Юқоридагидек кўчирмаларда эса... муаммолар ҳақида фира-шира маълумот оляпмиз, холос.

Табиатга кишилар шафқатсиз муносабатда бўлаётганликлари, ўқувчиларнинг дала ишларига жалб қилиниши, айрим қишлоқ болалари ичкилик ва гиёҳвандлик ботқоғига ботиб қолаётганликлари ҳамда бошқа ана шу каби айрим муаммолар тилга олинган. Бироқ, улар на Акбар, на Қодир, на Дилрабо образлари руҳига сингдирилади. Худди Эркин Усмоновнинг "Фор" ҳикоясидаги каби воқеалар баёни биринчи планга чиқарилган. Инсон ана шу муаммолар соясида кўзга чалинмайди ҳам.

"Оқдарё-Қорадарё" қиссасидаги образларнинг деярли барчаси ижобий. Асар охиридагина айрим қаҳрамонлар характеридаги салбий жиҳатлар ниш кўрсата бошлайди (Хусусан, Қодир, Шухрат, Шавқиддинларнинг ароқ ичиб, гиёҳвандлик қилиши эпизодида).

Қиссада бадиий конфликт қаҳрамонларнинг кураши тарзида ҳосил бўлмайди, шароит билан ижобий қаҳрамонлар ўртасидаги зиддиятдан иборат. Бироқ, шу зиддият заиф, муаммолар қанчалик кўп тилга олинмасин, улар образлар фаолиятига, ҳаётига боғлиқ ҳолда тасвирланмаганидан муаллақ ҳолда қолиб кетаверади.

Қисса бир нечта ёшлар, ўқувчилар (уларнинг бир қисми далага ҳашарга олиб чиқилган)нинг каналга тушиб кетиб, оқиб кетаётганлиги эпизоди билан якунланади.

Ижод умр бўйи кечадиган изланишлар жараёни. Ижодкор ҳаётида мудроқ фаолият юритар экан унинг "мевалари"дан ўқувчи баҳра ололмайди. Назар Эшонқуловнинг "Маймун етаклаган одам" ҳикояси ҳам адибнинг ижод сўқмоқларида ўз йўлини топганлигидан дарак беради.

Гапнинг рости, баъзи асарларни мутолаа қилсангиз қизиқарли воқеаларнинг қули бўлиб қолганлигингизни сезмайсиз. Шу воқеалар гўё сеҳрли куч каби сизни ўз комига тортади, китобни бир зумда шариллатиб ўқиб ташлайсиз. Диққатингизни фақат бир куч — воқеалар қандай якун топар экан, деган фикр тутиб туради. Асарни ўқиб чиққанингиздан сўнг хотирангизда фақат узуқ-юлуқ саргузаштга мойил воқеалар жонланади. Аммо, ўйлай бошлайсиз: мен китобни фақат шу алғов-далғов

ҳодисалар шарҳини кўз ўнгимда гавдалантириш учун қўлга олганмидим? Бу воқеалар нега руҳимга таъсир этиб, онгимда ҳеч қандай ўзгариш ҳосил қилмади? Ҳар қандай асарни қўлга олар экансиз, ундаги қаҳрамонлар (воқеалар эмас) сизни нимаси биландир ё ҳайратга солмаса ёки тушунчаларингизни заррача ўзгартира олмаса худди энг азиз нарсангизни йўқотганингиз каби ҳафсалангиз пир бўлиши табиий.

"Маймун етаклаган одам"даги муҳим жиҳат унда воқеалар биринчи планда эмаслигидир. Асарни мутолаа қилар экансиз, ўтгизинчи йиллардан бошлаб юқори лавозимларда ишлаган, шу билан бирга йигирманчи йиллардан буён ўзича тасвирий санъат билан шуғулланадиган бир чолнинг ночор ҳаёти, ҳолати, хатти-ҳаракатларидан воқиф бўлиб борасиз. "Агар бир умр эътиқод қўйиб, шунга ишониб, курашиб, ёниб-қуйиб яшасангизу, бир куни эътиқод қўйган нарсангиз пуч, ёлғон ва пуфлаб шиширилган шардай омонат, сиз эзгулик деб сиғинган нарсалар асли разолат эканлигини англаб қолсангиз ундай демасдингиз: ана шундай, умрингиз ёмонлик билан яхшилиқнинг фарқи қолмаган, худди йўлдан чиқиб кетган шалдур-шулдир, бўм-бўш аравага айланарди". Мана, кўп йиллар юқори раҳбарлик вазифасида кўзи пишган чолнинг орттирган тажрибаси маҳсули, эътиқод хусусидаги ўйлари. Чол нега шундай фикрга келди? Муаллиф бу саволга жавоб излаш учун бирорта воқеани тасвирламайди, аммо кекса кишининг бу фикрлари қаёқдан пайдо бўлаётганлигини ўқувчининг ўзи кашф этади: ҳақиқатан ҳам чол узоқ йиллар нималаргадир эътиқод қўйиб, сиғиниб яшади. Бироқ уларнинг кўпи рўё бўлиб чиқди. Одамлар анча йиллар доҳийларга худо каби сажда қилдилар. Лекин, уларнинг фаришта эмаслигини англай бошладилар. Турғунлик йилларида улуғ даҳолар ишининг давомчиси, тўғрироғи сунъий ясалган доҳийчаларга ҳам сиғиниб, эътиқод қўйиб яшадикми?

"Маймун етаклаган одам" ҳикоясидаги воқеалар кўп эмас. Аммо, чолнинг сўзлари ўқувчи кўнглида шу каби ўйларни юзага келтиради. Чолнинг қуюқ ўрмондан май-

мунни етаклаб чиқаётган барваста йигит тасвирлаган расми 1921 йилда чизилган. У кўп йиллар катта лавозимларни эгаллаб турди. Ва ҳаётининг шами сўнаётган йили, ҳатто ўлими арафасида бошқа бир суратни чизди. Унда тасвир этилишича, "Маймун қариб қолган, умидсиз кўзларига ғам чўккан, мункайган бир чолни ўрмон сари етаклаб кетарди". Икки сурат контрастлик касб этган. Киши хаёлида шундай фикрлар ҳосил бўлади: бизнинг аждодларимиз ҳатто маймунни ҳам инсон каби онгли мавжудотга айлантириш учун уни зулмат рамзи — қуюқ ўрмон қўйнида, қоронғуликдан етаклаб келган эди. Охир-оқибат у ниятига ега олмади. Умидсизликка тушди. Ҳаттоки, ўзининг онги ҳам қашшоқланиб қолди. Ўз тушунчаларини кенгайтиришга ожизлик қилди. Энди эса "Маймун қариб қолган, умидсиз кўзларига ғам чўккан, мункайган бир чолни ўрмон сари етаклаб кетарди". Ҳикоя ўқувчи кўнглида ҳаётимиз хусусида фалсафий фикр қўзғайди, кишилар ҳаётининг ўтмиши, бутуни ва келажаги тўғрисида ўй суришга даъват этади. Чол образи ўқувчи қалбида шундай фикрлар тугён уришига тurtки бўлган: баъзан биз кишиларнинг яхши кийингани ва сохта муомаласига учиб, ижобий баҳо берамиз. Балки, у ёмон одамдир, деган ўй хаёлимизга келмайди. "Маймун етаклаган одам" ҳикоясидаги чол ҳам, ивирсиқ, исқирт кийимда, ҳолати ва кўриниши одамнинг кўнглини айнитадиган даражада. Бироқ у бой ҳаётий тажрибага эга, таланти рассом. Ва боя таъкидлаганимиздек, кўп йиллар раҳбар бўлган ва ниҳоят қариб қолган чол. Аммо, унинг ички дунёси қандай? Адиб чол образини яратар экан, ҳар бир киши бировга баҳо берганда унинг шу жиҳатига эътибор қаратиши лозимлигига урғу берилади.

Асарда икки авлод вакили ҳикоя қаҳрамонлари қилиб олинган. Улар — чол, унинг қиморбоз ўғли ва талаба. Муаллиф чолнинг ўғли персонажини асарга беҳуда киритмаган. Ҳикояда кичик бир эпизоддаёқ бизга маълум бўладики, чолнинг ўғли қиморбоз, отасини аёвсиз калтаклайди. Ундан доим пул талаб қилади. Қариб қолган бўлса-да, отаси билан бирга яшай-

ди. Отаси ёлғиз ўзи туради. Иккала қаҳрамон — чол ва унинг ўғли икки давр фарзанди. Бири ўттизинчи йиллар авлоди вакили, ўғли ҳозирги ёшлар вакили. Муаллиф икки персонаж орқали ҳозирги ёшлар руҳиятида, характерида пайдо бўлган чиркин ҳолатларга муносабат билдиради. Ақалли бирор эпизодда ўғилга қора ранг чапламайди. Бу персонаж тасвиридан шундай фикр келиб чиқадики, бугунги фарзандларнинг айримлари ҳатто отасини ҳам танимай қолдилар, уни одам ўрнида кўришмайди. Ота билан ўғил ўртасида меҳр-оқибат таназзулга юз тута бошлаган экан, демек, ҳаётда қабоҳатлар, иллатлар кўпаймаслигига ким кафолат бера олади? Хўш, нима қилиш керак? Биринчи навбатда, одамлар онгини ўзгартириш, уларни беғубор ва ажойиб қалб эгалари қилиб тарбиялаш керак. Бу фикр ҳикоянинг бирор жойида таъкидланмайди. Бироқ, асар образлари мантиқидан, руҳидан шаффоф булоқ каби сизиб чиқади. Ҳаётдаги воқеаларни айнан кўчириш ўқувчи қалбини ларзага сола олмайди. Турмушда учрайдиган у ёки бу ҳодисалар адиб юрагида "ишланиб", сайқалланиб, сўнгра қоғозга туширилгандагина кишиларга маънавий озиқ бериши лозим.

Эшқобил Шукур, Иқбол Мирзо, Сирожиддин Саййид, Фулом Мирзо, Абдумажид Азим, Салим Ашур, Рустам Мусурмон, Ислом Ҳамро, Сирожиддин Рауф сингари ижодкорлар концепцияни янгилашга интиланликлари сабабли китобхон қалбидан жой олишаётир.

Ижод йўли ҳамиша текис йўл эмас. Ундаги машаққат азоби билан яшамаган ижодкорнинг йўли эса кўпларга маъқул бўлмаслиги шубҳасиздир.

СОҒИНЧ

*(Усмон Азим, Азим Суюн, Саъдулла Ҳаким
ва Ўткир Раҳмат шеърларини ўқиб)*

Шеърят сирли олам...

Шеърятнинг сеҳрли олами ҳақида сўз кетганида Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим асарлари тўғрисида сўзлагинг келаверади. Таниқли ижодкорнинг "Инсонни тушуниш" китобидаги шеърларнинг фазилати, ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади? (Дарвоқе, бу ҳақда саксонинчи йилларда тақризим босиб чиққан). Тўпламдаги асарлар асосан икки масала ҳақида. Булардан бири ҳарбий ватанпарварлик мавзуси. Сизга аёнки, бу хусусда ўнлаб шоирлар кўп ва хўп ёзишган. Аммо, аксарият шеърларда уруш жаҳолатлари, унинг инсон учун даҳшатли томонлари, одамлар қалбида қолдирган ўчмас изи тўғрисида сўз юритилди. Хўш, йигирманчи аср жангчилари-чи? Улар қандай кишилар? Нима ҳақда ўйлашади? Солдатларнинг қалбида, руҳий оламида нималар кечаяпти? Китобдаги шеърларнинг бир қисми асосан шу хусусда.

Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев каби ёзувчилар ва шоирлар бу мавзуга анча илгари қўл уришган. Бироқ, тан олиш керакки, ўзбек шеъриятида жангчилар ҳаёти камроқ тасвир этилган.

Усмон Азимов 1972—1974 йилларда армия сафида хизмат қилди. Шунинг учун ҳарбий мавзудаги шеърларида воқеа-ҳодисалар ҳис этиб, идрок этиб ёзилганлиги аниқ билинади.

"Подполковник Фатеев" шеъри ўқувчини ўйлатади, ҳайратлантиради. Инсон гўзаллик шайдоси, у қандай ишлар билан машғул бўлмасин барибир гўзаллик-

дан эстетик завқ олади. Фатеев ҳарбий машқ майдо-нида жиддий иш билан банд, машқ ўтказилаяпти. Шундай пайтда гулни кўриб қолади. Подполковникнинг қалби ҳаяжондан ютоқади. Ҳатто гулни ўпиб ҳам олади. Шундай машқ палласида-я! Қуйидаги мисралар қандай таъсирли:

*Ўшанда сиз турардингиз яйдоқ галага,
Йигирманчи асрга қўйилган ҳайкал мисоли.
Мисли йигирманчи аср тимсоли,
Бир қўлингизда қуролу
Бир қўлингизда гул.*

Шоир Фатеевнинг шу лаҳзадаги ҳолатини эҳтирос билан тасвирлайди. Подполковник анча сукутда қолади. Нима қилса экан, у гулни қўмсайди, севади, шу гулларни кўзларига тўтиё қилади. Аммо, бир қўлида қурол турибди-ку? Унинг иложи нимага ҳам етарди? Шоир Фатеевнинг армонини кўрсатмоқчи, унга ачинаяпти. Олам осуда, тинч, ҳамма фақат нурга, осойишта ҳаётга ошиққанида автомат кўтариб юришга ҳожат қолмаган бўларди. Афсуски, у ўйлагандек эмасди. Шунинг учун ҳамма жангчиларни жанговар тайёргарликка чорлаш лозим эди.

Шеърда оригинал фикр борлигига шубҳа йўқ. Агар ҳамма жойда тинчлик, озодлик қарор топганида подполковник Фатеев қўлида қурол кўтариб юрмаган бўлар эди, дея ўйга толасиз.

Шоирнинг "Командирман", "Собиқ комбатим", "Подполковник Зубниковга" сингари шеърлари ўқувчи хотирасида сақланиб қоладиган асарлардир.

Усмон Азим шеърлари яна бир муҳим мавзу ҳақида баҳс юритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, инсон ва унга хос мураккабликлар хусусида ўй суради ҳамда шу ҳақдаги фикрларни фалсафий мушоҳадаларга сингдириб юборади. "Инсонни тушуниш керак" фикри-мизча, интеллектуал шеърлардан. Чунки, унда мушоҳадалар чуқур, фикрлар ёрқин берилган.

Инсон — мураккаб олам. Уни англаш, тушуниш эса ундан ҳам мураккаб. У лирик қаҳрамон қалбига ғулу солган, оромини олган, севган кишисига муштоқлик билан боқади, аммо бепарво. Нега? Йигит тушунолмайди. Эҳтимол, қизларга хос нозик туйғу — ҳаё, тортинчоқлик, балки қизлик ғурури йўл қўймаётгандир. Шоир қизнинг шу лаҳзадаги ҳолатини шеърӣ мисраларда тасвирлар экан қалбида туғилган туғёнли ҳисларни қоғозга тўқади. У йигитни қизнинг қалбига йўл топишга чорлайди:

*Журъат қилинг бир оз, ширин-ширин сўз топинг,
Шаббода, Нур, Осмон, Қуёш, Ер бўлинг,
Унинг орзуси бўлинг, қайғуси бўлинг.*

Инсон ширин сўзли, яхшилиқнинг гадоси. Унинг дилидагини англашнинг калити ҳам, қалбига таскин бўладиган гап айтишдан иборатдир. Маяковский дунёдан нега эрта кетди? Нега? Балки дўстлар, биродарлари уни тушунишганда шундай бўлмасмиди?

Шоир ўйлари тўзғийди. Аммо, фикрлар маълум нуқтага, ниятга йўналтирилади.

Усмон Азим қайноқ эҳтиросли, тошқин ҳис-туйғули шоир. Шу боисдан асарларидаги мисраларда кўтаринкилик, ғурур, ички дард аниқ билиниб туради.

Энг асосийси, унинг аксарият шеърлари қалбларга шуқуҳ олиб кирадиган, инсонларга ҳамдард бўладиган, дилига ёрқин нур бўлиб тўкиладиган фикрлар, тасаввурни ёрқинлаштирадиган мисралардан иборат.

Шеърхонга ана шуниси муҳим.

Шоирнинг ўзи бекорга қўйидаги сўзларни айтмаган кўринади: "Истеъдод ҳамиша илоҳийлик билан йўғрилганки, унга хиёнат қиладиганлар ҳам, уни қадрламайдиганлар ҳам ўзига яраша гуноҳқордир". Яна бир суҳбатига: "Шеър — улкан бир илоҳий соғинч ҳамдир" дейди.

Рассом асарининг сеҳр-жозибаси нимада? Нега ранглар тиниқ ва аниқ-ғўзал манзаралар тасвирланган расмларга термулиб, сукутга қўмилиб қараб тураверамиз? Эҳтимол, бунинг асл сабаби — рассомнинг учқур хаёл-

лари, тасаввури сурати бетакрор чизилганидир, ҳаёт нуқси шундоққина кўчиб ўтганидандир?

Фақат рассом асарининг эмас, суюкли, таниқли шоир Азим Суюн шеърининг таъсир кучи нақадар беқиёслигидан ҳайратланиб қоласан киши. Истеъдодли қалбдан оқиб чиққан сатрларни ўқиганда негадир сеҳрланиб қолгандек, гўё карахт бўлгандек сезасиз ўзингизни:

*Бели ари белиган,
Хипча ҳам нозиккина.
Йигитларнинг бағрида,
Сақлабгина озгина
Сийнасининг тугмаси,
Кўйлагига тиралиб.*

*Сочларин шаршараси,
Оппоқ нурга беланиб.
Ой тўлиб боққан кеча,
Кўзmunчоғин қиз ечар.*

Фикрлар оқими худди тоғ булоқлари каби шаффоф, ўйноқи, гўё сездирмайгина сизни ҳам асир олганлигини, шу оқимга қўшилиб кетаётганингизни англаёлмайд қоласиз.

Сатрларга қаймоқ суркалганми, унинг таъми кайфиятингизни янаям кўтариб, беихтиёр лабингиз қимтини кўяди, юзингизни ёйилган табассум нурлари ёрита бошлади.

Унинг сирини синоати нима экан? Аслида истеъдодли шоир Азим Суюн авайлабгина танлаган сўзлар сизни қийнаб-қистаб ўтирмайди — оддий, истеъмолдаги, аммо...

Оддий сўзлар лашкари қалб қўрғонингизни зум ўтмай забт эта бошлайди.

Руҳингизга озиқ бераётган, қалбингизга қўйилаётган бу наво нима? Балки, қўшиқдир?

Қўшиқ. Фақат товуш чиқармай, пичирлаб куйланадиган қўшиқ. Чунки, бу сатрлар ҳали бирор хонанда лабидан учмаган бўлса-да, негадир ростдан ҳам ру-

ҳингизга озиқ бериб, сизни хаёллар отига миндириб, олис-олисларга олиб кетади.

Азим Суюн шеърининг таъсир кучи нимада? Ундаги ғоялардами ёки замона зайлига мос бирор янги гап айтилганида?

Озгина ўқиганимиз "Кўзмунчоқ" шеъридан келтирилган юқоридаги парчада қизнинг ҳолати қуйма сатрларга жо қилинган, холос. Умумбашарий ғоялар йўқ. Бироқ унда сизни ром қилувчи нимадир бор — шеърнинг охиригача гўё нафас олмай ўқишда давом этаверасиз.

Шеърни шеър қиладиган бадий восита — образлилик "Кўзмунчоқ"нинг қадр-қимматини оширган. "Кўзмунчоқ" — қизнинг ҳаёси, гўзаллик рамзи орқали қаҳрамон ҳолати мураккаб тасвирларсиз ҳам кўзгудегидек равшан кўриниб туради.

Ҳали севги боғидан гул узмаган қизлар кўзмунчоқ тасвири орқали ўзларини-ўзлари таниб қолиб, балки лабларида кулгу ўйнаса не ажаб? Юрагингизни забт этиш учун "Сени севиб қолдим ёки муҳаббатим чексиз" каби яланғоч, образлилик либоси билан безалмаган сатрлар битилган шеърлар озмунчами? Нега улар бир ўқишдаёқ қалбингизни забт этолмайди, ишғол қилолмайди — бегона, ўргатилмаган қуш каби олисларга учиб кетади? Балки бу — шоирни илҳом парилар кучиб олмаганлигидандир. Эҳтимол, сўзга масъулият унутилганидан, сўзнинг юки енгил бўлиб, мусиқийлик кучи пастлигиданмикан...

Азим Суюннинг "Кўзмунчоқ" шеърида эса сўзларнинг ҳар қайсиси гўё жўшқин қўшиқнинг авж пардаларига кўтарилишига имкон берган — маълум вазифани адо этган. Шеър гўзаликка муҳаббат, гўзал аёлга муҳаббат рамзи каби жаранглайди:

Севдим...

Лекин севилмадим, ҳа

Шартми битмоқ йиғлоқ қўшиқлар?

Бу дунёда, ахир, менсиз ҳам

Кўпдир йиғлаб юрган ошиқлар.

*Қабр қилиб ёлғиз қалбимни
Мана кўмгим севгимни унга!
Ичга ютиб бутун гардимни
Тиқиламан зим-зиё тунга...*

Азим Суюн кўнглидан тўкилган эҳтиросли туйғулар сизга ҳам юқади. Қалбингиз ҳазин руҳдан жириллаб кетгандек бўлади. Қисқаси, шеърятга ошиқ қалбларга назм боғларидан ширин мевалар тортиқ қилишга ошиқаётган ардоқли шоир Азим Суюн шеърларидан қониқиш ҳосил қиласиз.

Азим Суюн ижодига таниқли мунаққид Иброҳим Фафуров бежизга юқори баҳо бермаган: "Азимдан шеър худди момақалди роқ чиққан чақиндек чиқади. Бу тоғ момақалди роғи, тоғлар чақинлари, тоғларнинг ёлқинлари эди. Шеър ундан адирлардан сурон солиб келадирган сел каби ёғилди". Атоқли шоир Сирожиддин Саййид эса Азим Суюннинг янги туркум шеърлари хусусида қуйидагича фикр юритади: "Умуман олганда шеърлар мавзуи ҳар хил бўлса-да, шоир бу туркумида ҳам ўз ижодий йўли, услуб ва овозига содиқ бўлади. Ўша парда, ўша бағрикенглигу ўша тоғдай залвор ва салмоқ ила ўқувчи кўнглини очади. Биз бунда шеърини иддаони кўрмаймиз, шоир шикоят ва ё араз ҳам қилмайди. У шеър айтади, бу шеър билан ўқувчининг кўнгли ёришади, руҳи нурланади".

Инсон мусиқани нима учун эшитади? Нега одам боласи юракни сел қилиб юборадиган қўшиқни тинглашга интилиб яшайди? Балки, бу ўзига хос сирли ҳол санъатдек қудратли кучда инсон руҳини аллайдиган, унинг гоҳида самимиятга ташна қалбига ором бахш этадиган омилларга муҳтожлигида эмасмикин?

*Ўртангим, юрагим минг бўлак, бўлак бўлди,
Сабаби қайлиқ юз, оқ билак бўлди.
Изидан бордим, сўз деёлмадим,
Кенг йўл қайтаримда тор йўлак бўлди.*

Хаёлингизда шу сатрларни ўқий бошладингиз дейлик. Худди кўнглингизга нур оқиб келаётгандек, чарчоқ ва умидбахш ҳисларга ташна дилингиз қониқиш ҳосил қилмаяптими? Балки, сиз ҳам ўша ой каби сулув қизни кўргандек, нозаниннинг юзидаги сеҳрли гўзалликдан юрагингиз ҳаприқиб кетгандек бўлаётгандир? Қаранг, сўзлар орқали инсон қиёфасини тиклаш мумкин экан-да. Мабодо "Юраги минг бўлак бўлди" сўзлари ўрнига "Хафа бўлдим" дея ёзилганида сизда қандай ҳол юз берарди? Эҳтимол, ҳолат тасвири содда ва ғариб ифодаланганида қалбингиз ҳозиргидек жунбушга келмас, поэтик қаҳрамон ҳолатидаги маҳзунлик сизни ҳам бир пасда асир этмаган бўлур эди.

Шу тўрт сатрдаги фикрни қаҳрамонлар ҳолатини ифода этиш — ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишга балки бир неча саҳифани қоралаб ҳам муваффақ бўлиш мумкиндир. Аммо, юқоридаги мисралардан шеърни, фикрни сиқик ҳолда ифодалаб ҳам ҳолатни тугал жонлантириш мумкин эканлиги аён бўлаяпти.

*Шарҳини тополмай тилларим лолдир,
Жон олдирсанг, Эгам,
Йўлли гунёда,
Шу тенгсиз чиройнинг олдида олдир.*

Булар қалбдан қайнаб чиққан сатрлар. Сангардек қаршисидаги ўйлар.

Севги деганлари шундай илоҳий қудратга эгаки, ҳар қандай киши унинг сеҳр-жодуси олдида лол қолиши табиий. Ахир, ой каби гўзаллар кимларни ром этмаган дейсиз? Унинг таърифини яланғоч, ҳиссиз ва совуқ мисралар орқали тасвир этиш, ўқувчи кўнглини санъат жозибасидан совутгани каби бу мавзудаги эҳтиросли сатрлар ҳар бир киши юрагини чўғ каби ёндиради гўё:

*Бу қандай рўй берди, қай лаҳза,
У нима сўз эди бир оғиз?
Юрагимда чақнади ларза,
Тойиб кетди оёғимдан из.*

*Термуламан, кўзларим ўтмас,
Сен ёнимга эдингку ҳозир.
Тишларимни ёрар ҳайқириқ,
Эшитилмас нечун овозим?*

Севишганлар ҳолатини тиниқ тасвир этиш учун сўзларни ортиқча исроф қилишга не ҳожат? Икки ёниқ қалб эҳтиросларини юқоридагидек, жонли поэтик образлар воситасида тасвир этиш мумкин эдику? Ошиқлар руҳий оламидаги туйғуларни бу қадар таъсирли ифодалаш учун чиройли сўзлар қалаштириб ташланмаган. Сатрлар бағрида яширинган фикрлар сизни безовта қилмаяптими? Эҳтимол, гўзал бир ёрга ўз дардингизни дастурхон қилганингизда рад жавобини олгач, сизда ҳам шу лирик қаҳрамондаги каби ҳолатлар юз бергандир? Вужудингиз ёзда чақнаган чақмоқ каби жунбушга келмаганлигига ҳеч ким ишонмаса керагов. Балки, париваш меҳри ва ишончига, рағбатига сазовор бўлолмаган бошқа минглаб кишилар ҳам шундай мушкул ҳолга тушгандир? Саъдулла Ҳаким фақат ҳаётнинг нурли жиҳатларини куйласа ижоди кемтик бўлиб қолар эди. Негаки, унинг тасаввур олами кенг ва шу орқали ҳаётнинг нурларинигина эмас, сояларни ҳам тасвир этишни ният қилади:

*Бу ҳаётнинг тўлган поймонаси-е,
Одам елкасидан одам чиқмишдир.
Замон адашганлар замонаси-е,
Дўст душман бир сафда қалам тутмишдир.*

У фикрни ривожлантириб, ойдинлаштириб бораверади. Юрагидаги армонлари, жароҳатларини қалам қудрати билан кўрсатишга интилади. Шеърдаги ҳазин руҳ дарҳол китобхон қалбини асир этади. "Тафаккул" деб номланган бу асарни ўқиб тугаллагач ҳаётдаги баъзи разилликлардан нафратингиз янада ортади. Энг муҳими, руҳингизни бутун вужудингиз билан ҳис этган туйғу — яхшиликни ардоқлаш, ёмонликларга қарши ўт очиш туйғуси чулғаб олади.

Шоир "Шарҳи хол" шеърини ўқий бошлади:

*...Кимману шу ҳолимга,
Бунчалар севар ул ёр.
Ишқи ила қонимга,
Қуяр илоҳий шарор.*

Шундан сўнг буюк шоир Пушкин ҳақидаги янги шеърини ўқиб берди.

Саъдулла Ҳаким ижодкор руҳий оламини, унинг шодон ва дардли онларини тез илғаб олади. Негаки, ўзгалардан руҳий тебранишлар ва ижоддаги тўлғоқли онлар, изтироблар ҳамда фараҳли дамлар унга ҳам бегона эмас. Шоирнинг Ҳамид Олимжон, Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидовга атаб битган сатрларини ўқиганда кўнгилдан шундай ўйлар кечади. Зулфия хотирасига бағишлаб ёзилган "Сайраб турган сайрон булбул" шеъри эса юракни ларзага келтиради. Бир зум хаёл денгизида сузгандек, ўткинчи дунёнинг ташвишлари кўзингизга ниҳоятда бачкана кўриниб кетгандек бўлаверади:

*Сайраб турган сайрон булбул учдию-кетди,
Малойиклар енгсиз либос бичди-ю кетди.
Кимга қолди, во дариғо висол шарбати,
Айрилиқнинг талх болини ичди-ю кетди.*

Шеърни ўқиб бўлгач, кўнгилга шундай фикрлар оқиб келаверади: Бу дунёга одамлар келаверади, кетаверади. Аммо, кимдир унда юлдуз каби бир зум нур таратса, яна бошқаси қуёш каби ҳаётни ёритиб туради, ҳаёт отлиқ уммонда борлигини ҳеч ким билмай ўтиб кетадиганлар кам эмас. Шу билан баробар ёрқин ва нурли из қолдириб яшаш инсон умрининг безаги эканлигини англамайдиганлар ҳам талай. Умр деганлари тошқин дарё, бир зумда оқиб ўтади-кетади. Уни маъноли ва саодатли ўтказиш ҳар бир кишининг саъй-ҳаракатига ҳамда юраги тошқинлиги-ю ақлу-заковатига боғлиқ, деган фикр кўнглингизда чарх

ураверади. Мусиқийлик шеърнинг қалби, мабодо сўзлари тушунарли ва содда, ғояси ўткир бўлган ҳол-даям сатрлар бағрига мусиқий оҳанг сингдириб юборилмас экан. Бундай шеър ўқувчи қалбида акс-садо бериши гумон:

*Тошли жойда оққан сув,
Сайраб, шарқираб оқар.
Тошларни пичоқлардек,
Қайраб арқираб оқар.
Тошли жойда оққан сув,
Тошларни миниб оқар.
Ёмғирдек тиниқ оқар.*

Шоир Азим Суюнга бағишланган бу шеърда табиийлик, фикрларнинг эркин оқими кучли, қисқа ва лўнда фикрларга сингдириб юборилган мусиқий руҳ ўқувчига ҳам "юқади".

Шеър Саъдулла Ҳақимнинг ўзи эътироф этганидек, қалб ва руҳ қанотидан тўкилган парлардир. Шугина эмас, истеъдодли ижодкор фикрича, шеърый мисралар унинг "Одамларга... муносабатлари инъикоси":

*Кўргим келди сени жуда ҳам,
Типирчилар юрак орзиқиб.
Бу оламни унутиб шу дам,
Бормоқдаман хаёлда оқиб.
Топарманми ўшал манзилдан,
Агашмасми йўл олган йўлим.
Ёнишларинг бўлса чин дилдан
Қучоқ очиб чиқарсан, гулим!*

Сезяпсизми, мисралар бағрида бирор "ўсимта"ни учратмайсиз, шоир зўриқмайди. Оддий сўзлар муаллиф хаёли каби осойишта оқиб келаверади. Юза қисми тинч, шовқин-суронсиз дарёнинг туби шиддаткор, асов эканлигини янаям яққолроқ ҳис этасиз. Тавба, чиранмасдан, бирор мисрада қоқилмасдан Абдулла

Орипов, Муҳаммад Юсуф сингари оддий мисраларни тизиб ҳам қалбингиз қўрғонини забт этиш мумкин экан-ку? Айримлар тушунарсиз, бошқа тиллардан кириб келган мураккаб сўзлар орқали гўзал шеър яратмоқчи бўлишади. Аммо, юқоридагидек, таниқли шоир Ўткир Раҳмат қалбидан отилиб чиққан ёниқ ва шу билан баробар содда ва табиий сатрларни тиза олишмайди.

Ташбеҳлардаги табиийлик, фикрдаги изчиллик, энг муҳими, ритм ва оҳангдорлик кўнглингизни ёриштириб, дилингиз ғуборларини ювиб бораверади.

Муаллиф истеъдодининг қудрати шундаки, лирик қаҳрамоннинг айна пайтдаги ҳолати, руҳиятини кўз олдингизга келтиради-қўяди, юраги муҳаббат оловида ёнаётган инсон туйғуларига сизни ошно қилади ва сиз ҳам севги изтиробларини бошдан кечиргандек бўласиз:

*Жилмайдинг, кўксимга қувонч бош қўйди,
Туманли хаёллар аста чекинди.
Кўнглимни қоп-қора булутлар босиб,
Ёғдирган ёмғирлар бир зумда тинди.*

Истеъдодли шоир Ўткир Раҳмат ана шу тўрт мисрадаёқ қаҳрамон ҳолатини, ҳа, табиий ҳолатини кўз олдингизга келтиради қўяди. Сиз ошиқ "кўксига бош қўйган қувонч"ни тасаввур қила бошлайсиз, қизнинг нозик табассумидан сўнг чекинган туманли хаёллар қалбингиз тўридан жой олгандек бўлаверади.

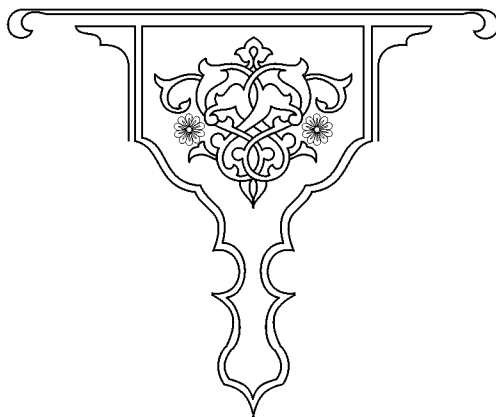
Йигитнинг зимистон кўнгли тонгдек ёришиб кетди. Қаранг, ёрнинг биргина табассуми нималарга қодир! Ошиқ кўзларидан қуйилаётган ғам ёмғирларини ҳам тиндира олади. Мабодо, шоир ёр жилмайишидан қувондим, дея яланғоч мисралар тизганида ўқувчи қалбига бунчалик эҳтирос бахш этолмаган бўларди. Муаллиф эса фикрларини образли тарзда ифодалашга интилиб, "Жилмайдинг, кўксимга қувонч бош қўйди" дея қаҳрамон ҳолатини ўринли ва оригинал ташбеҳлар восита-сида тасвир этади:

*Сендан кечолмайман, ахир батамом,
Бисотимда менинг — даргсан битмаган.
Ўша юлдузли тун-хаёл ва армон,
Ҳали мендан кечиб ташлаб кетмаган.
Хотирот эркалаб теграмда гирён,
Хаёл тулпоримга бермоқдаман эрк.
Сенсиз кўчаларга киради тугён,
Висол кўчасининг дарвозаси берк.*

Севги мавзуси не-не шоирлар юрагини тилка-пора қилмаган? Ўткир Раҳматнинг юқоридаги ўтли сатрларини ҳам лоқайд, эҳтироссиз, ҳиссиз ўқий олмайсиз. Лирик қаҳрамон туйғулари сизга ҳам "юқади" ва бир зумда кўнглингиз саройини ишғол этиб, ажиб ҳиссиётлар ҳосил қилади.

Шеърят, таниқли ижодкорлар эътироф этганидек, илоҳий соғинч. Бу соғинч шоирларнинг юрагини ёндириб, гўзал мисралар туғилиши табиий.

**БУЮКЛАР ҲАЁТИДАН
ЛАВҲАЛАР**

ФЁДОР ДОСТОЕВСКИЙ

Табиийки, Лев Толстойнинг қуйидаги нордон гапларига кўзингиз тушиши биланоқ буюк ёзувчига нисбатан нафратингиз ортмаса ҳам ҳарқалай, ҳеч бўлмаганда оғриниб, ажабланиб қўясиз.

— У жуда расво ёзади, атайлаб хунук ёзади, ҳа, ишончим комилки, атайлаб, эркалик қилиб, шундай ёзади. У тилни зўрлайди; "Овсар"да у "Танишувни сурбетларча тикиштириш ва афишалаштириш" деб ёзади. Чамамда, у афиша қилиш сўзини бегона, ғарбча сўз бўлгани учун атайлаб бузиб ишлатган. Аммо унинг тилида кечириб бўлмас хатоларни топиш мумкин. Овсар "Эшак — яхши ва фойдали одам", дейди-ю, бунга ҳеч ким кулмайди. Ҳолбуки, бу сўзлар кулги кўзгаёйди ёки қандайдир эътироз уйғотади. Бу сўзларни уч опасингил олдида айтади. Улар эса овсарни калака қилишни яхши кўришади. Айниқса, Аглая шундай. Бу китобни ёмон дейишади, аммо энг ёмони шуки, ундаги Мишкин эпилептик. Агар соғлом одам бўлганида, унинг соддадиллиги, беғуборлиги бизни мафтун қиларди. Аммо уни соғлом кўрсатиш учун Достоевскийда жасорат етишмаган. Ҳам у соғлом одамларни ёқтирмасди. У ўзи бемор бўлгани учун дунёни бемор деб биларди...

Достоевский ўзининг жинни қаҳрамонларидан ўзи ишонмаган мақсадга хизмат қилгани учун, ўзидан ва бошқалардан ўчини олиш учун яшайди, деб ёзади. Бу гапни у ўзи ҳақида ёзган, у ўзи ҳақида худди шундай дейиши мумкин эди.

Кейинчалик жаҳон адабиётида шоҳ асарлар, дея тан олинган "Хўрланган ва ҳақоратланганлар" (1861 йил), "Қиморбоз" (1866 йил), "Жиноят ва жазо" (1865 — 1866 йиллар, "Телба" (1868 йил), "Ўлик уйдан мактублар", "Ака-ука Карамазовлар" (1879 — 1880 йиллар) сингари нодир адабий обидаларнинг муаллифи сифатида шуҳрат қозонган улуғ адиб хусусида шундай хунук, ярашмаган сўзларни тилга олиш мумкинми? Лев Толстой ҳатто шунга ўхшаш шафқатсиз танқидий мулоҳазаларни дунё адабиётининг устунлари саналган В.Шекспир ҳамда Горький ижоди ва ҳаёти ҳақида ҳам тап тортмай, ҳеч иккиланмасдан айтганлигига нима дейсиз? Демак, илгари буюклар бир-бирини аяшмаган, юзинг-кўзинг демасдан ҳақиқатни очиқ-ойдин айтаверишган. Энди Белинскийнинг сўзларига эътибор беришингизни истардим: "Лермонтов кўп жиҳатдан Пушкиндан миннатдор бўлгани сингари, гарчи жаноб Достоевский ҳам кўп жиҳатдан Гоголдан миннатдор бўлса-да, лекин Достоевский аслини олганда асло Гоголнинг тақлидчиси эмас, балки ўзича мустақил талантдир ва ғоят зўр талантлардир".

Достоевскийнинг таланти шундай талантлар даражасига кирадики, бундай талантларни бирдан пайқаб бўлмайди ва улар бирдан манзур бўлмайди.

Добролюбов эса Достоевскийнинг "Бечора кишилар" қиссаси хусусида фикр юритар экан, захрини сочишдан тийилмайди: Ёзувчи яратган образларнинг аксарияти реалистик образлар бўлмай, балки "Ҳафсала билан тасвирланган ярамасликлар, ёвуз ва ҳаёсиз хусусиятларнинг йиғиндиси"дан иборатлигини қайд этиб ўтди. Добролюбов "Эзилган кишилар" мақоласи (1861 йил)да "Хўрланган ва ҳақоратланганлар" романининг авра-астарини чиқариб ташлади.

Тўғри, Достоевский "Бечора кишилар"ни йигирма беш ёшда, "Оқ тунлар" қиссасини йигирма етти ёшда ёзган. "Хўрланган ва ҳақоратлаганлар" романини эса

қирқ ёшида яратганди. Демак, у ҳатто шу ёшида ҳам улуғ танқидчининг қамчисига бардош берган.

Гапнинг очиги, Достоевский калтакни еб, жим кетаверадиганлардан эмасди. У 1861 йилдаёқ мақола ёзиб, унда бадийлик тўғрисидаги масала устида мунозара бошлаб, Добролюбовни бадийликни "камситишда", санъатга манфаатпарастлик билан муносабатда бўлишда айблади.

Насрий асарларини Лев Толстой, Гарсея Маркес, Марсел Прустдек машҳур адиблар ҳаяжон билан мутолаа қилган улуғ ёзувчи Достоевскийнинг ҳаёти ниҳоятда қизиқарли, зиддиятли, айтиш мумкинми, ҳатто фожиали бўлганлиги кўпларга қоронғу. Аввало, у дастлабки йилларда тузукроқ ёстикдошга ёлчимаганлигини тадқиқотчилар афсус билан ёзадилар.

"Бечора кишилар" қиссаси билан баҳор осмонида чақнаган чақмоқдек кўринган, ҳарбий кийимда камтарингина бўлиб юрадиган Достоевский Семипалатинскда юраги бир ҳапқириб кетади. Унинг нозик ҳиссиётларга тўла кўнглини забт этган аёл шаҳар мансабдорларидан бири Исаевнинг хотини Мария Дмитриевна эди. У билан учрашув шунчалик ҳаяжонли кечадики, ҳаттоки улар бир-бирларига ошиқу-беқарор бўлиб қолишади. Кейин билсаки, Мария кўзни ўйнатар даражада гўзал бўлгани билан кўнгилни айнитар даражадаги хунук жиҳатларга эга экан!

Биринчидан, тажанглиги, сиркаси сув кўтармайдиган характери, қилиқлари жонга тегиб кетарди. Шундай аёлни нега севиб қолди экан? Бунинг устига ҳали эридан ажрашмаган бўлса... Бош оғриғи Мария Дмитриевнани ҳоли-жонига қўймаётган бир паллада... яна жазманлик қилиш... Унинг муҳаббатига ҳатто Мариянинг қайсар, характери оғир ўғли ҳам ров бўлолмади. 1821 йилда туғилган, ҳозиргача сўққабош бўлиб юрган Фёдор Михайловичнинг бирданига оилали, болали аёлни севиб қолганлиги кўпларни ҳайратлантирди.

Аммо, эри Исаевни жуда олис жойга — Кузнецкка хизматга юборишгани учун Мария ҳам бирга кетиб

қолади. Энди беадад айрилик онлари бошланади. Софинч ҳисси Достоевскийнинг юрагини ўртади. Ниҳоят, Мариянинг эри ичкилик балосидан қазо қилади. 1855 йил август ойида кимдандир қарз олиб, уни дафн этади.

Камбағаллик Мариянинг жонига тегади. Бир неча кеча ухлай олмайди. Қарзлари кўпайгандан кўпаяверади.

Севгининг кучи... Достоевскийнинг сабр-бардошини қарангки, ҳатто Мариянинг эри ўлганидан сўнг ҳам бир ярим йил кутди. Сўнгра 1857 йил 6 февраль куни уларнинг никоҳи бўлиб ўтди.

Лекин, ҳурилиқо Мария характеридаги салбий жиҳатлар — урушқоқлиги, жанжалкашлиги (Лев Толстойнинг хотини каби) Достоевскийни безор қилиб юборади. Мария Дмитриевнанинг бу хархашалари, айниқса, унинг ўпка сили дардига гирифтор бўлганидан кейин авжига минади. Турган гапки, бундай инжиқликлар адибнинг севги оловида ёнган юрагини муз каби яхлатиб юборади. Эндигина қад ростлаган оила қўрғонининг тиниқ кўзгусига дарз кетади.

Уларнинг никоҳи бўлиб ўтганидан уч йилдан сўнг иккови икки шаҳарда яшайди. Мария Москвада, Достоевский эса Петербургда истиқомат қила бошлайди.

1864 йил унинг ҳаётида фожиалар йили бўлиб қолди. Шу йилнинг 15 апрелида аёли Мария, 25 сентябрда дўсти ва сафдоши, шоир ва таржимон Аполлон Григорьев қазо қилди. Шу йилнинг ёзида тўсатдан акаси Михаил Михайлович оламдан ўтди.

Янада қийин кунлари бошланди. 1865 йилда пул топиш ташвишига тушиб кетди.

Мария улурғ ёзувчининг ҳаётида шундай ўчмас из қолдирдики, уни ҳатто асарига прототип ҳам қилиб олди. Негаки, ўзинг яхши билган, англаган инсоннинг характерини романда акс эттириш қанчалик ўнғай эканлигини яхши билар эди. Талантли адиб учун ўзи ҳис этган, кўриб билиб юрган, бевосита иштирокчиси бўлган воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш-

дан ҳам қулайи борми? Унинг баъзи романларидаги бир қатор образларини эсласак айти Мария характери акс этганлигига, айнан ўхшашлигига ишончингиз ортади. Мисол учун, "Ака-ука Карамазовлар" романидаги Грушенька, "Телба" асаридаги Настасья Филипповна образларига бир назар ташланг. Ёки адибнинг "Хўрланган ва ҳақоратланганлар" романидаги Наташа, "Жиноят ва жазо" асаридаги Катерина Ивановна образлари Достоевскийнинг илк аёли Мария Дмитриевна характериға ўхшаш эканлигига ҳайрон қолманг. Табиийки, ёзувчи юқоридаги аёлларға Мария характеридаги ижобий томонларни, шунингдек, ундаги жиззакилик ва тажангликни сингдириб юбора олган. Оқибатда биз тилға олган романлардаги кучли характерларнинг табиийлиги, ҳаётгийлиги таъминланган. Мана, "Телба"даги Настасья Филипповна характери санъаткорона чизилган саҳифаға бир кўз югуртиринг:

— "Бас қилинг! — нафратланиб, юраги санчиб оғригандай деди Настасья Филипповна. — Сиз ҳам мени худди... Дарья Алексеевнанинг оқсоч қизига ўхшаб тушунибсиз, у бечора яқинда ўзининг қаллиғи билан қозилашиб юрган эди. У сиздан кўра яхшироқ тушунганди...

— Афтидан, ҳалол, ўз меҳнати билан кун кўрадиган қиз бўлса керак? Нега сиз оқсоч қизға бунчалар нафрат билан қарайсиз?

— Мен меҳнатға нафратланиб қарайман, сиз меҳнат ҳақида лоф урганингиздан нафратланаман.

— Ҳалол бўлмоқчи экансан, кирчилик қилмайсанми бориб.

Улар ўринларидан туриб, ранглари ўчган ҳолда бир-бирларидан кўзларини узмасдилар.

— Аглая, тўхтаг! Бу адолатдан эмас, — деб қичқириб юборди князь ўзини йўқотиб. Рогошин кулишдан тўхтаб, қўлларини кўкрагига чалмаштирганча лабларини қимтиб қулоқ соларди.

— Манавини қаранглар, — деди Настасья Филипповна қаҳри келганидан қалт-қалт титраб. — Манави

ойимчани кўринглар! Мен уни фаришта деб ўйлаб юрган эканман!".

Ажойиб танқидчи ва таржимон Иброҳим Ғафуровнинг маҳорати билан ўзбекчада қойилмақом сўзлаётган Настасья Филипповна диалоглар орқали характеридаги салбий ва ижобий жиҳатларни ўзи ошкор қилиб қўяди.

Достоевскийнинг тўртта асаридаги Мария Дмитриевна феълига ўхшаб кетадиган образларда ижобий ёки характерида қора бўёқлар керагидан зиёдроқ ўрин олган, деган фикрдан йироқмиз. Фақат улар, яъни биз тилга олган тўртта образда Мария Дмитриевнага ўхшаб кетадиган жиҳатлар мўлроқ, демоқчимиз, холос.

Ранг-баранг, фожиаларга тўла характерлар яратган Достоевскийнинг ўзининг ҳаёти ҳам фожиаларга лиммо-лим эди. Унинг 27 ёшдаёқ Петрашевскийнинг сиёсий тўғарагида қатнашганлиги учун чор ҳукумати томонидан осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлигини бир эланг. Ҳукм ижро этилиш арафасидагина сургун жазоси билан алмаштирилади. Тўрт йиллик азоб-уқубатлар — каторга, олти йиллик Сибирь сургуни жабри... 1859 йилдагина сургундан озод бўлиб, Петербургга қайтиб келади. Тақдир ёзувчини фақат ёруғ кунлар билангина сийламаганлигини кўрсатиб турибди.

У сургундалик йилларида: наҳотки энди қўлимга қалам ушламасам, агар ёзмасам ўлиб қоламан. Ўн беш йилга қамалсам ҳам қўлимда қалам бўлгани яхши эди, дегандек зорланди

Ўн йиллик сукут — каторга ва сургун йилларида қоғоз қоралашни тўхтатди. Ижодини дастлаб Некрасов, Тургенев, Сальтиков-Шчедрин, Гончаровлар билан деярли барабар бошлаган эди. Мана, орқада қолиб кетди... Лев Толстой эса аллақачон машҳурлик шоҳсупасига чиқиб олди.

Энди ижодини қайтадан — иккинчи марта бошлайдими? У сургундан қайтганида 37 да эди. Бу ёшда, масалан, Пушкин ўзига ҳайкал қўйиб улгурган эди.

1856 йил 1 октябрда унга — Семипалатинскдаги 7-батальон ҳарбий хизматчисига прапорщик унвони берилганди. 1859 йилда эса Омск қалъасининг собиқ сиёсий маҳбуси Тверь шаҳрида яшашга жўнатилган, ҳарбий хизматдан озод этилган эди. Мана, энди эркин куш. Энди ижод...

Эҳтимол, Сибирда сургунликнинг жабру жафоларидан елкаси яғир бўлмаганида "Ўлик уйдан мактублар"дек ҳаётий, бадиий жиҳатдан хийла пишиқ асар дунёга келмасмиди? Акс ҳолда, Сибир қамоқхонасидаги чиркин ҳаёт тасвири бунчалик табиий чиқмаган бўларди, балки...

Таржимон Олим Отахонов Достоевский илгари сурган ғоягина эмас, қаҳрамонлар руҳияти, ҳолатининг русча матндаги каби табиий чиқишига муваффақ бўлган.

Ва ниҳоят Достоевскийнинг ҳаёт осмонида бахт юлдузлари чарақлай бошлагандек туюлганди. Негаки, адиб эндигина йигирма икки ёшга қадам қўйган Аполинария Суловадан муҳаббат эҳтиросларига тўла ишқий мактуб олганди. Хотинининг инжиқликларига дош беролмаган ёзувчи учун бу айни муддао эди. Бироқ унинг ўйлари сароб бўлиб чиқди. Аполинарияни қаттиқ севиб қолган бўлса-да, у ҳам адибнинг зимистон бўла бошлаган кўнглини ёрита олмади.

Достоевский адабиёт фондидан 1500 сўмлик заём олганди. Бу маблағ ҳисобига улар Францияга боришмоқчи эди. Нима бўлди-ю, Аполинария Парижга Достоевскийдан олдин кетиб қолади.

Бу ҳам камлик қилганидай испаниялик бир киши билан ҳам танишиб олади. Аввалги, Петербургдаги ишқий кайфиятдан асар ҳам қолмайди. Улар ўртасида жарлик пайдо бўлади. Энг яхшиси, ажралиб кетиш... Чунки, у испаниялик йўловчига турмушга чиқмоқчи эканлигини очиқдан-очиқ айтишдан ҳам уялмади.

Достоевский билан Аполинария кўп ўтмай биргаликдаги ҳаётига нуқта қўйишди: кечагина бир-бирларини жонидан ортиқ кўрган кишилар ажралишди-қўйишди.

Уларнинг севгиси юдуз каби тез сўнишида, аксарият тадқиқотчиларнинг фикрича, Фёдор Михайловичнинг айби камроқ. Негаки, Аполинария севгиси омонат эканлигини кейинги йилларда янада яққолроқ намоён этди. Биринчидан, умр йўлдошга ёлчимади. Иккинчидан, ким билан оила ипини боғламасин сал ўтмай чирт этиб узилиб кетаверди. Мисол учун, қирқ ёшни қоралаганида эндигина ўн саккиз баҳорни қаршилаган файласуф В.Розановни ёқтириб қолганди. У Розановга ҳам вафо қилмади: қўл силтаб кетиб юборди.

Табиийки, Достоевский ҳаётининг маълум бир қисмида ўчмас из қолдирган Аполинария Суслова Достоевскийнинг юрагида қайсидир жиҳатлари билан муҳрланиб қолганди. Шу боисдан бўлса керакки, бу ўзига хос ҳурилиқо ва фикру-ўйлари тез ўзгариб турадиган аёл қиёфасини асарларида гавдалантиришга ҳам имкон топа олди.

Мана, масалан, "Қиморбоз" романини олиб кўринг. Ундаги Полина образи қай жиҳатлари билан ёдингизда муҳрланиб қолади? Унинг характеридаги қай томонлари сизга ёқмайди-ю, қайси жиҳатлари маъқул? Агар эътибор берган бўлсангиз, ҳаётдаги Аполинария Суслова билан романдаги Полина бир-бирларига жуда-жуда ўхшайдилар. Ва англайсизки, адиб Сусловани Полина образига прототип қилиб бекорга олмаган экан!

Қуйидаги гап-сўзлардан Полина характери бутун бўй-басти билан аён бўлади:

— Мен ҳам унга бир нарса бўлса керак, деб юрман, — деди ўйчан ҳолда Полина Александровна.

— Э, вой, бунинг зўрлигини кўринг, — деб қичқириб юбордим мен, — пул учун тегмоқчи экан, шунчалар ҳам сурбетлик бўладими. Андиша қилиб ўтиришмайди, юзингда кўзинг борми, дейишмайди. Мўъжиза! Кампирни айтмайсиз, ахир бундан ҳам ифлосроқ ва кулгилироқ иш бўладими? Телеграмма устига телеграмма жўнатиб, ўлдими, ўлдими? — деб сўрашини айтинг, а? Сиз бунга нима дейсиз, Полина Александровна?

— Қуриб кетсин ҳаммаси, — деди у нафрати кўзиб сўзимни бўлар экан. — Мени ҳайрон қилаётган нарса бошқа, нега бунча оғзингиз қулоғингизда? Мунча суюнмасангиз? Наҳот менинг пулимни ютқизиб қўйганингиздан хурсандсиз?

— Нега унда менга пул бердингиз? Сизга айтдим-ку, бошқалар учун, яна бунинг устига сиз учун ўйнай олмайман, деб. Менга нимаики амр этсангиз, бажараман: лекин натижаси менга боғлиқ эмас. Ахир, бундан ҳеч нарса чиқмайди, деб огоҳлантирдим. Айтингчи, шунча пулни йўқотганингиздан қаттиқ хафамисиз? Нимага керак сизга шунча пул?

Шу зайлда романни ўқишни давом этасиз. Англайсизки, муаллиф ҳам Полина образига муносабатини ошкор этмайди. Аммо, шундай бўлса-да, яъни Полина образини қоралаш ёки ёқлаш йўлини танламаган бўлсада, асар сўнггида Полина ўзига хос мураккаб образ эканлиги ойдинлашади. Унга қайсидир жиҳатдан ачинасиз. Айрим тафсилотларни ўқиб эса ҳа, инсон қисматидан, ўзига аталган тақдирдан қочиб қутулиб кетолмайди-да, деган фикр хаёлингиздан ўтади беихтиёр. Таржимон Иброҳим Фафуров асар тасвиридаги соддаликни, қаҳрамонлар характеридаги табиийликни, воқеалар ривожига ўткир драматизмни ўз ҳолича, "камбағаллаштирмасдан" ўқувчига етказа олган.

Достоевский асарларини ўқий бошлашингиз биланоқ доно бир инсон билан суҳбатга киришгандек бўласиз: унинг қаҳрамонлари юритган мулоҳазаларда фалсафий фикрлар, ҳикматли сўзлар, фразеологик иборалар барқ уриб туради, руҳингиз озик олади, фикрингиз кенгаяди. Таниқли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ўзбекча сўзлатган бундай қаҳрамонлар сизга бирпасда ёд бўлиб кетади, мушоҳадалари қалбингизни асир этади, дилингизга ёруғлик олиб киради...

Мана, айрим мисоллар:

Тақдирдан қочиб қутулолмайсан.

Сиз ҳамма нарсани юрагингизга ҳаддан ташқари яқин олаверар экансиз, шу боис сиз доимо энг бахти қаро одам бўлиб қолаверасиз.

Эрталаб кета туриб назарингиз ажойиб чехраларга тушса кун бўйи ўзингизни бахтиёр ҳис қилиб юрасиз.

Биз бахтсизлик онларимизда ўзгаларнинг бахтсизликларини кучлироқ ҳис қиламиз, ҳиссиёт парчаланмайди, балки жамланади.

Унинг телбалиги ҳақиқатга нисбатан кучлироқ.

Пул бамисоли кабутарга ўхшайди, учиб келади, учиб кетади.

Бахтсизликни тотиб кўрган одам билан икки карра эҳтиёткорроқ муомала қилмоқ керак.

Аҳмоқроқ бўлсанг, дунёда маза қилиб яшайсан.

Ночор одам шубҳали туюлади.

У тентак, бу ҳақда сиз билан баҳслашиб ўтирмайман, эҳтимол, рисоладаги одам тентакнамо бўлмоғи афзалроқдир, қаёқдан биласиз?

Одам ўзининг кўргуликларини ҳисоблашни ёқтиради, бахтини эса санаб ўтирмайди.

Аввалбош одам яшашни ўрганиб олмоғи, кейингина ўзгаларни айбламоғи керак.

Тавқи лаънатга учраган худобехабар оилаларда меҳр-муҳаббат бўлмайди... Муҳаббатдан бенасиб жойда фаҳм-фаросат ҳам йўқ.

Муҳаббат — худонинг синоати, шу боис унга дахлдор нимаики юз бермасин, бегона кўздан асрамоқ керак.

Инсон ҳар нарсага кўникувчан мавжудот.

Ҳеч нарсадан ҳайратланмаслик энг улуғ фазилат.

Пул — зарб қилинган озодлик.

Аристонлар меҳнат билан овунмаганларида борми, бир-бирларини шиша идишга қамалган ўргимчаклардек еб битирар эдилар.

Адоқсиз севиш адоқсиз худбинлик ҳамдир.

Инсон табиатан зулмкордир ва у зулм ўтказишни ёқтиради.

Энг тубан одам ҳам — одам.

Кечиримли бўлмаганларни худо кечирмайди.

Ота қарваганини худо қарғайди. Аёллар баъзан ҳеч қандай важ-сабабсиз ўзларини бахтсиз, таҳқирланган ҳис қилгилари келиб қолади.

Камбағаллик айб эмас, аммо-лекин қашшоқлик айб.

Тадбиркор кишилар тортинчоқ бўлмайдилар.

Алдоқчиликни ўлгудай ёқтираман. Алдамчилик барча жонзотларга нисбатан олганда одамнинг бирдан-бир имтиёзидир. Алдасанг — ҳақиқатга етасан. Алдамаяп-манми, демак, одамман.

Ақли ўткир бўлмаганларгина тўғрисиўз бўладилар.

Русиянинг барча истеъдодли ва илғор кишилари ҳаммавақт қартабоз ва ароқхўр бўлганлар, ҳозир ҳам шундайлар, кейин ҳам шундайлигича қолаверадилар.

О, дўстим, никоҳ ҳар қандай мағлуб қалбнинг, ҳар қандай мустақилликнинг маънавий ўлимидир.

Одам ўзининг бахтли эканлигини билмагани учун ҳам бахтсиздир.

Ҳеч нарсадан ҳайратланмаслик, турган гапки, донолик эмас, аҳмоқлик аломатидир.

Хоҳлаганингга етишмоғинг учун ҳам ақл берилган.

Аблаҳ одамлар ҳалол одамларни яхши кўрадилар.

Даҳрлар ва кашфиётчилар қаерда бўлмасин иш бошлаган чоғларида (кўпинча иш сўнггида ҳам) жамият уларга телба бўлиб қолган одам деб қараган.

Кимдан қўрқсанг, ундан нафратланмайсан.

Туш кўрган пайтингизда ақлингиз доим ўзингизда бўлмаганлигини ҳаммадан олдин эслайсиз.

Қўрқув ҳар хил ёлғонлар оқибати.

... Фёдор Михайловичнинг "Қиморбоз" романи ёзилиши тарихини ёдга олсангиз кулишни ҳам, ачинишни ҳам билмай аросатда қоласиз. Яшай деса, чўнтагида пули бўлмаса. Нима қилсин? Адиб икки ўт орасида қолади. Буёғи ношир Стелловский билан шартнома тузиб қўйган. Вақт эса зувиллаб ўтиб кетаётир. Шартнома муддати тугашига бир ойдан мўлроқ фурсат қолган. Пул излаб қаёққа бошини урсин?

Аслини олганда роман сарлавҳасини "Қиморбоз" деб қўйгани йўқ, "Рулетенбург" дея номлаган эди. Тўғри, тафсилотлар, ҳатто қаҳрамонлар характери, хатти-ҳаракатларигача мияда пишитилган. Энди уни ёзишнинг имкони йўқ.

Шундай, икки оёғи бир этикка тикилган дилтанг кунлардан бирида таниш-билишлардан бири жонига оро киради. У роман матнини тезда кўчириб бериш мумкин бўлган стенографистка қиз топиб беришини маълум қилади.

Табиийки, адиб суюниб кетади. Анна Григорьевна Сниткина деган қизни унга тавсия этишади. Эндигина йигирма ёшни қоралаган қиз ёзувчига дастлаб ёқмайди. Адиб қирқ ёшдан аллақачон ошиб кетган эди. Икки марта уйланган, бунинг устига камбағал, касалмаңд киши бу қизга унчалик эътибор ҳам бериб ўтирмайди. "Кечқурун келинг, балки ишлаб кетармиз".

Гимназияни тугаллаганига унча кўп бўлмаган қиз дастлабки кунлари ишлари унчалик ўнгидан келмаганлигидан хижолат бўлади. Ахир, у ана шу — рўпасида турган машҳур адибни кўришни, у билан гурунг қилишни ҳавас, ҳатто орзу қилганди. Ажойиб асарларини ўқиб, ҳузурланган, романлари, қиссалари қаҳрамонлари ҳаёти уни ларзага солганди. Энди бўлса... Ёнгинасида турган ўша таниқли адиб ишга таклиф қилиб ўтирса... Бундан ортиқ бахт борми? Табиийки, қиз дастлаб суюниб кетганди. Ишлаш кечқурун соат саккизга қолдирилгач эса, негадир кўнгли бироз ғаш бўлди.

Нима бўлса бўлар, деб кеч тушиши билан яна келди. Лекин, омадни қарангки, ёшлари ўртасидаги фарқ катта бўлса-да, улар тезда тил топиб кетишди. Юмушлари бароридан келди.

Ҳатто Анна Григорьевна дастлаб ўйлагани каби бойбадавлат бўлмаса-да, хийлагина жаҳлдор бу адибга кўникиб ҳам қолди. Ёзувчининг инжиқликлари, касалмаңдлиги уларнинг иноқлашувига халал бермади. Фёдор Михайловичнинг ўта қашшоқлигига эътибор ҳам бермагандек бўлди.

Улар бир-бирлари билан апоқ-чапоқ бўлиб, худди ака-сингиллардек ўрганиб қолишди. Ҳатто бири иккинчисини сал вақт кўрмаса туrolмайдиган даражада соғинадиган бўлишганини айтмайсизми?

Турган гапки, стенографистикага айтиб ёздирилган асар ҳаттоки ношир Стелловский белгилаган муддатдан олдин 1866 йил 29 октябрда тугалланди. Бунда ёқимтой қиз Анна Григорьевнанинг улкан ҳиссаси борлигидан кўз юмиб бўлмас эди.

Илк муваффақиятдан руҳланган адиб янада енг шимариб ишлай бошлади. "Жиноят ва жазо" романининг давомини ҳам ёзишга киришади.

Гапнинг очиғи, дастлаб Анна ёзувчининг ўзи ўйлангачлик эмаслигини билгач ваҳимага тушиб қолди. Тавба, Достоевский олдиға қўйилган таомни ёғоч қошиқда тановул қиларди. Бунинг устиға қўлиға пул тушса олди-орқасиға қарамасдан харж қилиб юбора-верарди. Гўё маданиятдан узоқ одамдай тузукроқ кийинишни ҳам билмаслиги уни ҳайратға солди. Энди бўлса мана шундай одамни бир кўришдаёқ ёқтириб, севиб қолганлиғиға нима дейсиз?

Тавба, муҳаббат қўйиш учун бошқа тузукроқ, чиройлироқ, ёшроқ киши қуриб кетганмиди, дейсиз беихтиёр. Фёдор Михайловскийнинг фақат машҳур ёзувчилиғини демаса. Жаҳли ҳамиша бурнининг учида турадиган, қирқдан ошиб кетган одамни севиш...

Достоевскийға ҳам осон тутиб бўлмасди. Аёли Аполлинаруя бошқаға турмушға чиқиб кетиб қолган, ўғай ўғлини боқишға мажбур эди. Шу боисдан бир оқсоч аёлни хизматкорликда сақлаётган эди. Бунинг устиға қашшоқлик елкасини эзиб мажақлаган, норози қиёфадаги бу одам Анна Григорьевнадек ёшгина соҳибжамол қизға ёқиб қолганлиғини қаранг.

Аннаға дастлаб: элик сўм пул беради, ўша адибға бироз ишлаб бер, дея тайинлашганди. Аммо, қиз ўзи ўйлагандек бўлмади, қайтанға адибға бутунлай боғланиб, уни кўрмаса туrolмайдиган даражаға етди.

1867 йилнинг 15 февralида никоҳи бўлиб ўтади. Улар то адиб вафот этгунга қадар — 1881 йилгача бирга яшашди.

Фёдор Михайлович қазо қилганида Анна эндигина ўттиз бешга қадам қўйганди. Аммо, адибдан бир неча фарзандлар, ўнлаб шоҳ асарлар қолганди.

Анна Григорьевна ёзувчининг оғир ва уқубатли ҳаётига шерик бўлди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, аввало муҳтожлик Достоевскийнинг елкасидан зил-замбил юк бўлиб босиб турарди. Иккинчидан, ундаги тутқаноқ дарди анча йиллардан бери азоб берарди.

Бунинг устига Сибирда сургунлик, каторга йилларидаги азоб-уқубатлар асорати безовта қиларди. Бу ҳам камлик қилганидай ёстиқдошга ёлчимаслик, ҳадеб умр йўлдошни янгилайвериш...

Аслини олганда Достоевскийнинг мучали чаён бўлиб (24 октябрдан 22 ноябргача туфилганлар шу мучалга тегишли), бу даврда дунёга келганларга қуйидагича таъриф берилган: Мучал соҳиби жуда ҳиссиётга бой. Ташқи кўринишидан босиқ бўлса-да, жаҳли тез.

Агар уни севиб қолсангиз жуда кўп қийинчиликларга бардош беришингиз керак. У ҳеч қачон туйғуларни очикдан-очик намоён қилмайди. Сизни кўпчилик олдида изза қилиши мумкин. Шунга босиқлик билан чидасангиз бахтга эришасиз.

Бу мучал соҳибини бир кўрган одам ҳеч қачон унутмайди. "Чаён" кишиларнинг хотирасида ё қувноқ, дилкаш ёки жаҳлдор камгап одам қиёфасида сақланиб қолади. Уни ҳеч қачон енгиб бўлмайди. "Чаён" гўзалликка бойлик шайдоси. У ҳамиша севиб яшайди.

Достоевский характерида, ўз мучалида таърифланганидек, фазилат ва қусурлар йўқ эмас. Лекин, Анна Григорьевнага уйланганидан кейин сержаҳллиги бироз йўқолгандек, ҳаётидан мамнунлик ҳисси унинг зимистон кўнглини чарофон этгандек бўлди.

Аммо... Барибир, нима бўлганида ҳам Достоевскийнинг ўлим жазосига маҳкум этилганлиги унинг руҳи-

ятига қаттиқ таъсир этган кўринади. Акс ҳолда, ижоднинг асосий қисмини ўлим мавзуи эгалламаган бўларди.

"Масъума" ҳикоясидаги тафсилотлар, Раскольников образини ("Жиноят ва жазо" романидаги) бир эсланг. Уларда ўлим даҳшати сизни ҳам ваҳимага солади. Адиб ўлим жараёнини, ҳолатини бир қатор асарларида эринмасдан, ҳафсала билан тасвирлайдики, демак, ёзувчининг ўзи бир вақтлар ўлим жазоси ижросини ҳаяжон билан кутаётганида кўнглидан ўтган адоқсиз, қайғули ҳис-туйғулар романлари, қиссалари, ҳикоялари тасвирида қўл келган. Мисол учун "Кулгили одамнинг туши" ҳикояси (Мирзааҳмад Олимов таржимаси)ни ўқисангиз ўлим ҳақидаги тасаввурларингиз янада кенгайганлигини ҳис этасиз. Бир қарашда Достоевский асар тасвирида эзмалик қилаётгандек туюлади. Диққат билан мутолаа қилган киши бу сўзамоллик эмас, балки тафсилотлар, воқеалар, образлар тадқиқи, ўзига хос батафсил тасвир услуби, мавзунини ичдан ёритиш, унинг тубтубидаги номаълум мўъжизалар билан китобхонни ошно қилиш усули эканлигига ишончингиз ортади.

Достоевскийни қийнаган, унга ҳамиша руҳий азоб берадиган нарса олдинги аёлларидан келадиган хатлар эди. Буни сўнгги умр йўлдоши Анна Григорьевнанинг кундалигидаги қуйидаги ёзувлардан ҳам илғаб олиш қийин эмас: "Кўп ўтмай хаёлимда унга қайтиш ва Федянинг ёзув столидан топилган хатни ўқиш фикри чақмоқдай ялт этди. Албатта, эркак кишига ёзилган мактубни яширинча ўқиш яхшимас. Аммо, бундан ўзимни сақлашга қурбим етмади. Хат С.дан (Адибнинг иккинчи аёли Аполинария Суловадан — таъкид бизники — Ж.Х) эди. Уни ўқиганим сари шунақа ҳаяжонланиб кетдимки, очиги нима қилишни билмай қолдим. Бир пайтлар боғланган кўнглилар шафағи боз ёришаётгандай, унинг менга нисбатан ишқ юлдузи сўнаётгандай туюлди. Бундан даҳшатга тушмай бўладими? Эй худо, менга бундай бахтиқароликни юбора кўрма. Мен буткул вамга ботдим". Бошқа бир куни эса Анна Григорьевна қуйидагича зорланди:

"... Аҳволимиз оғир ва таянч нуқтасини тополмасдан азоб ва ташвишда юрамиз. Бу ночор аҳволдан чиқишимизга ўзинг кўмак бер, худойим. Агар тирикчилигимиз кўнгилдагидек, пулимиз етарли бўлганида эди, ўрта-миздаги муҳаббат ҳақи дунёда биздан бахтлироқ кимса бўлмасди. Уйга қайтганимга ярим соатлар бўлганида қовоғидан қор ёғиб Федя кириб келди. Чойга ўтирганимизда менга атайин столи итариб қўяяпсан, дея гап қилди".

Достоевский аёли кундаликларида адибнинг инжиқликлари, қўрс ва тажанг бўлиб юрган кунлари ҳақида ҳам батафсил ёзишни унутмаган: "Уйқум қочиб, ўзимни қўлга ололмай турганимда хириллашидан бирдан Федяни тутқаноқ тутаётганини сезиб қолдим. Очиғи, худо оҳимни эшитган кўринади. Сонечка ё Миша (туғилиши кутилаётган фарзандларимизни шундай атамоқчи) ҳозирча тутқаноқдан бирор-бир зарар кўрганча йўқ. Кўп синадим. Тутқаноқ олдидан уйқум қочган ё ухлолмаётган бўламан, бунақа кўрқиш, довдираш бўлмайди. Ишқилиб, боламизнинг тўрт мучаси тугал бўлсин-да.

Шу лаҳзадаёқ тўшагимдан учиб туриб, шамни ёқдим ва унинг олдида бордим. Менимча, бу сафарги тутқаноғи кучли бўлган, у кучсиз, ҳатто кучсизгина ихраб қўярди. Ё раббий, унинг шу лаҳзадаги қиёфасига боқсангиз эди. Азобдан буришган юзини кўриб капалагим учиб кетди. Гўё тўнғиб қолгандай, айниқса, бурни кўкариб ётарди. Ўлиб қолдиёв, деб ўйладим. Бундан мени даҳшат босди".

Эру хотин ўртасидаги бундай даҳшатли манзаралар уларнинг ҳаётини "безаган", кўнгил ўйларини обод қилган, деб ўйлайсизми? Бу воқеалар ортида руҳий эзилишлар, дилхираликлар... Аммо, буларнинг бирортаси Анна Григорьевна билан Фёдор Достоевский ўртасидаги тенгсиз буюк муҳаббатга раҳна сололмайди. Умрининг сўнги кунларигача бир-бирларига садоқатли, меҳр-оқибатли бўлишади. Уларнинг биргаликдаги ўн тўрт-ўн беш йиллик ҳаёти севгининг қудратини

намоён этди. Ўлимидан тўрт йил аввал Петербург Фанлар Академиясининг мухбир аъзолигига сайланган Фёдор Михайлович рус адабиётида Лев Толстой билан деярли тенг тилга олинади. Шундай бўлсада, мақоламиз бошланишида Лев Николаевичнинг ҳамкасби хусусидаги танқидий мулоҳазаларни келтириб ўтгандик. Ижодда-ку фарқ кам экан, ҳўш, уларнинг ҳаётида қандай тафовутлар бўлганлигини эшитганмисиз?

Худо Лев Николаевични бойлиқдан, мол-дунёдан қисмаганлигини яхши биласиз. Ҳатто қашшоқларга тарқатиб берганлигидан хабарингиз бор. Фёдор Михайлович бўлса бутун умр камбағаллик азобини тортган. Ҳамиша одамлардан қарз олиб, улардан қутулиш пайида бўлган. Ҳатто тезроқ асаримни тугатиб, қарзимни узармикинман, дея ҳадиксираб яшаган. Лев Николаевич эса... Софья Андреевнанинг ёзишича, у оиласи учун айтарли бирор куч-қувватини сарфламаган, болалари учун ҳеч нарса қилмаган.

Ҳаётининг сўнгги йилларида Достоевский умр йўлдоши Анна Григорьевнадан миннатдор бўлиб сўзлайди. Лев Николаевич эса аёли Софья Андреевнадан (ҳатто иккаласи бир-биридан) зорланиб гапиради. Булар оилавий ҳаётда икки буюк ёзувчи икки одам бўлганлигини кўрсатади. Иван Волигиннинг "Достоевскийнинг сўнгги йиллари" китобида булар ҳақида батафсил фикр юритилган. Ҳатто шундай хулосага келиш мумкин, Лев Толстой оилани биринчи ўринга қўймаган, вақтини ва куч-қувватини ижодга бағишлаган. Достоевский ҳам бутун умрини асар яратишга сарф этгани ҳолда асарларидан кун кечириш учун ҳам фойдаланишга мажбур бўлган, шу орқали пул топишга интилган.

Шахсий кутубхонамда бундан қирқ бир йил олдин нашр қилинган "Хўрланган ва ҳақоратланганлар" романи (Ҳабиба Зиёхонова таржимаси) анча йиллардан бери сақланади. "Телба" ва "Жиноят ва жазо" китоблари ҳам турли йилларда босилиб чиқди. Негадир Олим Отахонов улуғ ёзувчининг "Ўлик уйдан мактублар" романини тўлиқ таржима қилмади. Тоҳир Малик, Нур-

бек каби таржимонлар ҳам бу борада анча иш қилишди. Иброҳим Ғофуровнинг машаққатли меҳнати туфайли буюк ёзувчининг бир қатор асарлари ўзбек тилида босилиб чиқди. Аммо...

Рус адабиётининг айрим бебаҳо дурдоналаридан ўзбек ўқувчилари ҳамон беҳабар қолишаётир. Достоевскийнинг ўн беш томлик асарлар тўплами (фақат рус тилида) кутубхонамда сақланаётир. Лекин ўзбекча қачон нашр этилади? Бутун дунё китобхонлари уларни севиб ўқиётган бир пайтда таржимонларимизнинг мудраб ўтиришларини сира ҳазм қилиб бўлмайди. Адиб адабий меросининг эҳтимол ўндан бир қисмигина ўзбек ўқувчиларига тақдим этилганлигини унчалик мақтанадиган ҳол, деб бўлмайди. "Иблислар", "Хилватдан мактублар", "Неточка Незванова", "Амакининг туши", "Бечора кишилар", "Степанчикова қишлоғи ва унинг фуқаролари" сингари ўнлаб асарларни қачон ўзбек тилида мутолаа қиламиз? Китобхонлар унинг "Ёзувчи кундалиги" (1873-1880 йиллар) публицистик асарини, "Хатлар"ини, "Ҳикоялар" китобини она тилида ўқишни жуда-жуда орзу қилдилар.

Шу ўринда дунёнинг гениал адибларидан атиги икки нафарининг сўзларига бир эътибор қаратиш ўринлидир. Мана, Г. Маркес фикри: "... ўз олдинга юксак намуналарга тенглашиш вазифасини қўйиб ёзишинг лозим. Мен учун ана шундай намуналар Софокл, Достоевский ҳисобланади". Ч. Айтматов фикри: "Толстой ва Достоевский ҳақиқий классиклардир".

Ҳеч шубҳасиз, Шекспир, Толстой сингари Достоевский ҳам жаҳон адабиётининг чўққиларидан бири саналади. Унинг сермашаққат ҳаёти биз учун қанчалик қизиқарли бўлса, сермаҳсул ижоди ундан ҳам аҳамиятли ва қадрлидир. Шундай экан, бутун ҳаётини инсонни ўрганишга, унинг ички гўзалликлари ва маразликларини тадқиқ, кучли образлар орқали бадиий тасвир этишга бағишлаган улуғ ёзувчи ижодини мутолаа қилишга ҳамиша вақт топишимиз зарур. Досто-

евский асарлари инсонни яшашга ўргатади, хатолардан сабоқ чиқаришга ундайди. Инсон қудрати ва фожеаси ҳақидаги ғамгин қўшиқ каби янграйдиган бу бебаҳо дурдоналар ҳали асрлар оша одамларга наф келтиришига ишонгинг келади.

Америка адабиётининг машҳур намояндаларидан бири, Нобель мукофоти соҳиби Уильям Фолькнер хатларидан бирида Достоевский чиқиб олган юксаклик тенгдошларидан ҳеч бирига (ҳатто Эрнест Хемингуэйга ҳам) насиб этмаганлигини мардлик билан тан олганди.

Улуғ адиблар ҳам ҳавас ва ўкинч билан сўз юритган Достоевский ижодида қанчалик юксак чўққини забт этмасин, ҳаётида машаққатлар унга ҳамиша ҳамроҳ бўлганлиги дунё китобхонларининг аксариятига қоронғилигича қолиб кетаётганлигидан афсус чекасан, киши.

ВАСИЛИЙ ШУКШИН

Улуғ истеъодларнинг бари ўта ақлли ва содда бўлади, деганди ижодкорлардан бири кулиб. Бу сўзлар ёлғон эмаслигига ишонгинг келади. Буюк адиблардан саналган Василий Шукшиннинг қизи Мариянинг отаси ҳақидаги хотираларини ўқиб кўринг: "Дадам мен билан Ольгадан жонини ҳам аямасди. Мен касалмандроқ эдим. Улар каравотимда соатлаб ўтирарди. Дадам уйда бўлганларида ойимдан болаларни ўзлари ухлатгани ётқизишни сўрардилар. Фақат дадамгина бизга кечалари эртак айтар, воқеаларни йўл-йўлакай ўзлари тўқиб кетаверардилар. У киши энг яхши энага эдилар. Отам хонасида чека бошласа, мен сигаретасини олиб, яшириб қўярдим. Менга унинг "Машенька, сигарета бер", деб орқамдан юриб ялиниши ёқарди. У бутун эътиборини қаратиб, тобе бўлганлигидан лаззатланардим. Мен у кишини соғинардим, ёнимда бўлишларини истардим, чунки дадам кўп вақт сафарда бўларди".

Ўзи бор-йўғи қирқ беш йил умр кўриб, унинг асосий қисмини оддий одамлар орасида ўтказган (Сростки қишлоғида 1929 йилда туғилган) одам қанчалик содда, оддий бўлганлигига бундан ортиқ далилнинг ҳожати бўлмаса керак.

Таниқли ёзувчилар — Ўткир Ҳошимов билан Хайридин Султонов таржимасида нашр қилинган ҳикоялар тўпламини бир ўқиб кўринг. "Қишлоқилар" ҳикояси билан бошланадиган бу мажмуа "Чол, қиз ва офтоб" дея номланади. Асарни ўқий бошлашингиз биланок: одам ҳам шунчалик қишлоқи бўладими? деб ҳайратланасиз, Маланья бувининг соддалиги, Москвага келишни таклиф қилган ўғлининг хатини ўқиб, қанчалик саросимага тушиб қолганлиги кулгингизни қистайди, бувига на ачинишни, на унинг устидан кулишни ҳам билолмай ҳайрон бўласиз. Маланья бувининг невараси Шуркага маслаҳат солиши, Москвага — ўғлимниқига борсамми-бормасамми, дея иккиланишлари ғирт қишлоқ аёли характери эмасми?

Ўзингиз бир ўйлаб кўринг. Атиги ўн олти йилгина қалам тебратган адиб баъзи ижодкорлар эллик йил ёзиб ҳам уйдалаёлмаган улкан ишни — сермахсул ижод хирмонини ташлаб кетди. Ярим мингта ҳикоя яратишнинг ўзи бўладими? Аммо, йирик насрий асарлари кўп эмас. "Эрк бергали келдим қошинга" ҳамда "Любавинлар" романларинигина ёзиб тутатишга улгурган. Бундан ташқари учта қиссаси ҳам бор. Уларнинг орасида "Хўроз уч қичқиргунча" (Сулаймон Раҳмон таржимаси)ни қайта-қайта ўқигинг келаверади.

Муаллиф услуби ҳам бошқача. Асар нуқул диалоглар асосига қурилган иморатни эслатади. Унинг шипи ҳам, пойдевори ҳам бошдан-оёқ суҳбатлар, икки-уч кишининг гурунгларидан иборат экан, деб ўйлайсиз. Лекин, Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб диалоглар орқали қаҳрамонлар характерини шундай қойилмақом тасвирлаганки... Ҳатто ўша образга прототип қилиб олинган киши: ёпиримей, менга худди қуйиб қўйгандек ўхшар экан, феъл-атвори-ни айтмайсизми? — дея ҳайратланиши турган гап.

Диалоглар асосида асар яратишнинг хатарли томонлари ҳам йўқ эмас. Ўқувчи зерикиб қолиши мумкин. Аммо, Василий Шукшин бундай хавотирга ўрин қолдирмайди. Китобхон қизиқишини бир меъёрда сақлаб туриш учун драматик конфликт тизгинини бир маромда ушлаб туради. Қиссани ўқиган сайин конфликт ипи таранглашиб кетаётганлигини ҳис қилиб турасиз. Ва шу боис ўқувчи асар воқеалари қандай тарзда тугар экан, дея худди чўғнинг устида ўтиргандай сабрсизлик билан кута бошлайди. Асар воқеаларининг ичига гўё кириб олади-да, ундан чиқиб кетгиси келмай қолади. Афтидан, қисса қаҳрамонларига соядай эргашиб юргиси, уларга ҳамдард бўлгиси келаверади. Ўқувчини бу даражада асир қилиш, сеҳрлай олиш ҳар қандай адибнинг ҳам қўлидан келавермайди. Мана, ўзингиз озгина ўқинг-чи. "Ҳеч балога тушунмаяпман, — деди шивирлаб цилиндрли кимса ёнидаги Обломовга ўхшаш вазмин помещчикка. У на Онегин, на Чацкий эди.

Обломов жилмайди.

— Ҳайвонот боғига отланишяпти.

— Нега энди ҳаммаси така?

— Ҳалиги... шунчаки киноя бўлса керак. Тузукки-на экан, а?

Цилиндрли жаноб афтини бужмайтирди.

— Қўполгина, денг.

— Сизга нуқул француз хонимлари бўлса, — деди бадҳоқлик билан Обломов. — Аммо-лекин менга ёқди. Оёқчалариям, ҳар қалай, ёмон ўйлаб топишмаган, а, нима дедингиз?

— Жудаям... Ҳалигидай... — деб гапга суқилди кўринишидан аламзада бир жаноб. У Чехов қаҳрамонларига ўхшарди. — Жудаям калта-ку? Нима кераги бор экан?

Обломов ҳиринглади.

— Ҳа, нега бўлмаса кўзингни узолмай қолдинг? Қарама қўй-да!"

Василий Шукшин фақат қаҳрамонлар ҳолатинигина изоҳлаб кетаётир, холос. Бутун асосий эътибор диалогларда — қани ким нима дер экан? Шу орқали

персонажлар ўзларини ўзлари фош қилиб қўядилар — гап-сўзлари билан ўзларининг характери, феъли қандайлигини ошкор этадилар...

Россиялик олимларнинг фикри қуйидагича: Юрий Казаков Бунинга, Валентин Распутин Достоевскийга жуда-жуда ўхшайди. Василий Шукшинни эса "замонавий Горький" дея таърифлашади.

Бу менгзашлар ниманинг ҳисобига? Воқеаларни тасвир этиш услубига ёки асарлари бадиийлиги даражасига қарабми? Менимча, биринчи фикр ҳақиқатга яқинроққа ўхшайди.

Мана, улуф адибнинг ўзи ижоди ҳақида нималар деганлигини бир ўқиб кўринг: "Ҳикояда ҳамма нарса тушунарли, ҳатто ундан ҳам зиёд бўлишини истайман".

"Адабиётда ҳамма вақт қандайдир спорт мусобақасига ўхшаган ҳолат бор. Қани ким ихчамроқ ёзади? Ким мураккаброқ! Ким журъатлироқ! Қолбуки, адабиёт — ҳақиқатдир. Кашфиётдир. Унда ким дадил-у, ким мураккабу, ким эпикроқ — бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Ҳақиқат борки, адабиёт бор".

Ёзувчи яратган асарларида, бешта бадиий фильмда бунга оғишмай амал қилди, ростгўйликни, ҳақиқатни шиор қилиб олди.

Василий Шукшинда Оллоҳ томонидан берилган буюк истеъдоддан ташқари ҳаётий тажриба ҳам керагидан ортиқ бўлганлигини биласизми? Мураккаб, бунинг устига оғирдан-оғир ҳаёт йўлини қадам-бақаддам босиб ўтишга тўғри келганлигини эшитганмисиз?

Адибнинг шахсий ҳаётидан айримлар беҳабар бўлганлигидан асарлари бунчалар бадиийлиги, қаҳрамонлари ўта оддийлиги сабабларини кўп ҳолларда англаб етмайдилар.

Авалло, Шукшиннинг онаси Мария Сергеевна ҳақида. Оғайнилари хусусида ўзининг сўзларига бир қулоқ солинг: "Менинг онам... икки карра турмуш қурди... Икки карра ҳам бевалигича қолди. Биринчи марта йигирма икки ёшида, иккинчи марта ўттиз бир ёшида тул хотинга айланди. Фарзандлари камоли учун

жуда кўп куч-ғайрат, нафсиламрини айтганда, бутун ҳаётини бағишлади. Энди у ўғлим одам сонига кириб қолди, шаҳарда каттакон амалдорга айланган, деб ўйлайди. Майли, ўйласа, ўйлай қолсин. Ҳикоя ёзишни мен онамдан ўрганганман".

Отаси-чи? Отаси Макар Леонтьевич халқ душмани дея қораланиб, қатл этилганлигини биласизми?

Учта холасининг ҳаммаси бева бўлиб қолганлигини айтмайсизми? Ҳаттоки синглиси Наталья бева эди.

Василий Шукшин Сталин вафотидан бир йил кейин — 1954 йили Сросткини — Олтой ўлкасидаги қишлоғини тарк этди. Москвада ўқиди. Ўшанда ҳам оғайниларини, биринчи навбатда жондан азиз онасини йўқлаб турди, унга кетма-кет хатлар ёзди. Адибнинг Шерали Сокин таржимасида эълон қилинган хатларидан бирига кўз югуртирайлик:

"Меҳрибоним, онам!

Мен соғ-саломатман, ишларим жойида. Соғлиғим ҳам чакки эмас. Мана, картинада кўрарсиз, ҳатто семирманман. Ҳаммаси кўнгилдагидай, қадрдонгинам.

Онажон, агар малҳам бироз беҳузур қилса, у ҳолда дорини тунда уйқу олдидан ичинг. Муҳими, у кишини уйқуга мойил қилади. Дорини ичиш жараёнини иложи борица узоқроқ давом эттириш керак. Одамлар йиллаб ичишади: ўрганиб кетишади, ҳатто ёши бир жойга бориб қолганлар ҳам ичишади. Нима бўлганда ҳам мазкур доридан Сизга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди.

Қизалоқларим, худога шукур, чопқиллаб юришипти. Яқинда Москвада уч кун бўлиб, Маша билан у ўқийдиган мактабда бўлдим... Ҳам куласан, ҳам куясан киши. Уни мактаб ўқувчиси дегани ҳам тил бормайди. Уззукун Ольга ва қуён билан (квартирада куён асраганмиз) ўйнаб, уй вазифаларини унутади.

Мана шундай икир-чикирларни ҳисобга олмаганда хотиржаммиз. Юборилган посилкангиз ҳақида хабар келди. Аммо якшанба куни эди. Лида ҳозир Болгарияда (10 кунга, биринчи октябрга қадар), болала-

римга қайнонам қараб турибди. Эҳтимол, посилкани қайнонамга беришар, йўқ дейишса, Лида келади".

Онага бўлган меҳр қанчалик юқори! Василий Шукшин онасини шунчалик яхши кўрар эдики...

Ахир, онаси не-не азоб-уқубатларни бошидан кечирмади. Эри халқ душмани сифатида отилиб кетганидан кейин яна турмуш қурди. Павел Николаевич Куксин билан бир ёстиққа бош қўйди. Василий Шукшин ана шу кишининг тарбиясини олди. Лекин, ўғай отаси ҳам урушда қазо қилди. 14 ёшли Василий уруш айна қизиган паллада Бийск автомобиль техникумида ўқир эди. Отасининг ўлими сабаб моддий жиҳатдан яна ночор аҳволга тушиб қолишди, ўқишни ташлаб кетишга мажбур бўлди. У ҳатто ҳарбий билим юртида ҳам ўқимай кетиб қолганди.

Буюк адиб беҳудага "Қишлоқилар", "Она қалби" ҳикояларини яратмаган, уларга бош қаҳрамон қилиб онани танламаган кўринади. Бунинг асосий сабабларидан бири мунисгина, меҳрибонгина онасига нисбатан меҳри эмасмиди?

"Она қалби" ҳикоясидаги онанинг куйинчакликлари Ўткир Ҳошимовнинг "Дунёнинг ишлари" қиссасидаги Она образига ҳамоҳанг эканлиги бежиз эмас. Иккала адиб ҳам онадаги беқиёс меҳр ва оддийликни шундай шарафлаганларки...

Василий Шукшин ҳикоясидан салгина ўқийлик:

"... Онанинг қалби зирқираб кетди. Ўғлининг айбини мантиқан аниқ қилиб унга тушунтириш бефойда эди.

— Айланай, болажонларим! — йиғлаб юборди у, — Ичганда ҳар нарса бўлиши мумкинку ахир?! Маст бўлгандан кейин уришгандир... Раҳм қилинглар унга!..

Онанинг бу аҳволига чидаб туриши осон эмас эди. Унинг ноласида шунча ғам, алам, ташвиш тўлиб-тошган эдики, бу ердагиларнинг ҳаммаси ноқулай сезарди ўзини. Ким тескари ўгирилиб олди, ким эса сигарет ёқиб чекишни бошлади...

— Ёлғиз ўғлим. Менга қарайдиган ҳам, боқадиган ҳам шу. Яқинда у уйланмоқчи эди. Агар уни қамаб қўйишса нима бўлади-а? Қиз эса яхшигина эди. Дуруст оиланинг фарзанди эди, эссиз..."

* * *

Василий Макарович Шукшиннинг қизлари ҳам она-си каби меҳрибон эдилар. Унинг учта қизи бор эди.

Отасининг орзулари бир дунё бўлганлигини қизи Мария ҳам эътироф этади: "Онамнинг айтишларича, дадам серфарзанд бўлишни, ўғил кўришни орзу қилган экан. Ўғил кўрса исмини Макар ёки Степан Разиннинг шарафига Степан деб атамоқчи экан. Агар дадам эрта ўлмаганида эди, ойим билан уч қизга қараб ўтирмасдан яна фарзанд кўришарди деб ўйлайман. Ўз вақтида дадам мен билан синглимга: "Агар ўғил кўрсаларинг исмини Макар қўйинглар", — деб тайинлаган эди. Синглим ўғлининг исмини отамнинг шарофатларига Василий деб қўйди. Менинг эса Макар деган ўғлим бор. Бундай исм учун дадамдан жуда миннатдорман. Бу ҳақиқий эркакча исм".

Илгари Василий Шукшин кўп ичадиган одам бўлган. Чекишни ҳам бошқалардан кўра хуш кўрган. Аммо, қизларидан бири, тўғрироғи, Мария сабаб ичишни ташлаб юборганлигига нима дейсиз?

Мария Шукшина "Аргументы и факты" газетасига берган интервьюсида бу воқеага ойдинлик киритади: "Истеъдодли шахсларнинг ютуқ ва камчилиги кўп бўлиши табиий. Тўғри, отам ичкиликка ўч бўлган. Аммо, фарзандларнинг туғилиши ҳаммасини ўзгартириб юборди. Онамнинг айтишларича, бир неча ойлигимда отам мен билан сайр қилгани чиқади. Мен ётган аравачани кўчада қолдириб, қандайдир "дўстлари" билан пивохонага киради. Уйга ёлғиз қайтади. Онам эшикни очиши билан "Маша қани?" деб сўрайди. Дадам пешонасига уриб, буриладию, шамолдек учади. Онам ўзини йўқотиб қўйгани учун чополмасдан зинапояда эмаклар қолади. Чунки, биз сайрга чиққанимиздан буён

анча вақт ўтган экан-да. Худога шукурки, улар мени қўйиб кетилган жойдан топишади. Мен ҳаммаёғимни ҳўл қилганча ухлаб ётган эканман. Яхшиям аравагани биров ҳайдаб кетмапти. Шундан сўнг дадам ҳатто байрамларда ҳам бир томчи ичмайдиган бўлдилар. Мен Леонид Куравлев ва рафиқасидан: "Дадам ҳеч бўлмаганда янги йилда бир қадаҳ ичган бўлишлари мумкин-ку?" деб сўрадим ва "ҳеч қачон" деган жавобни эшитдим".

Бу фикрлар шундан далолат берадики, Василий Шукшинда камдан-кам кишиларда бўладиган иродалик, фарзандга меҳри кучли бўлган! Ўта оғир азоб-уқубатларни, қийинчиликларни бошидан кечирган, меҳнатда тобланган адиб сабот-матонатли киши эди! Икки ўқув юртини ташлаб кетиб, ўн саккиз йил чилангарлик қилишнинг ўзи бўлар эканми? Бунинг учун кишида меҳнаткашлиқдан ташқари чидамлик ҳам шарт эмасми? Ҳисоблаб кўринг. Борйўғи 45 йиллик умр. Унинг ўн олти йили энг машаққатли ҳунар — қалам тебратишга бағишланган. Ўн саккиз йил оддий ишчилик. Бунинг устига квартираси бўлмаганлиги сабабли, яна тўғрироғи ҳар доим сафарлардалиги туфайли кўп ҳолларда ётоқхоналарда, меҳмонхоналарда, шифохоналарда ижод қилишга мажбур бўлган... Ана шулардан ортиб онасига, хотинига, қизларига меҳр қўйганлигини айтмайсизми?

Боя таъкидлаганимиздек, унинг уч нафар қизи бор эди. Биринчи турмуш ўртоғи Виктория Сафроновна унга қиз туғиб берди. Аммо, нима учундир буни иккинчи оиласидан сир тутишга ҳам уриниб кўрди. Ҳатто қизи Катя биринчи синфга борганидан сўнггина уни ўзининг фамилиясига ўтказиб олди (Адибнинг ўзи ана шу қизи мастлик туфайли туғилганлигини, унинг хотини Виктория Сафроновна эса Василий Шукшин кўп ичиши туфайли ундан воз кечганлигини айтган).

Адиб 34 ёшида Виктория Сафроновнага уйланганди. Кейинчалик Лидия Николаевна билан турмуш

қурди. Ундан икки қиз кўрди. Уларнинг исми Мария ва Ольга эди. Улар кинорежиссёр ва телевидение ходими сифатида танилдилар.

Севги деганлари наҳотки ёлғон туйғу бўлса? Ахир, Василий Шукшин ҳам Лидия Николаевна Федосеева-Шукшина ҳам бир-бирини шунчалик севишарди... Ҳатто, буни — ёзувчи ўлимидан сўнг турмуш ўртоғи эрга ёлчимамай қолишини тасаввур қилиш мушкул эди.

"Аргументы и факты" газетаси Василий Шукшиннинг ўлимидан сўнг унинг умр йўлдоши Л.Н. Шукшинанинг сўзларини эълон қилганди. Унда қуйидагилар ёзилган: "Ҳозир ҳисоблаб кўраман... Йўқ, тўрт марта эмас, ҳозир расмий жиҳатдан учинчи эрим билан яшаяпман. Биринчи марта ёшлигим, аҳмоқлигим сабабли на мен, на у бахтли бўлдик: хуллас, хато қилдик. Ҳар ким хато қилиши мумкин. Биз тезда ажрашиб кетганмиз. Кейин Шукшинни учратдим. Албатта, тақдиримда битилган иқбол эди. Тўғри, унинг феъл-атворига анча-мунча одам чидай олмасди, лекин у пайтлари анча кўнгилчан, сабр-тоқатли эдим. Шукшиндан кейин оператор Михаил Аграновични учратдим: ажойиб инсон эди. Менга болаларимни вояга етказишда ёрдам берди. Биз енгилтаклигимиз оқибатида ажралишиб кетдик. Янглишмасам, у ҳам энди пушаймон қилаётган бўлса керак. Биз у билан ЗАГС дан ўтмаган эдик. Ҳозирги эрим билан 1986 йили Польшада танишганмиз. У ерда "Янушка ҳақида баллада" фильми суратга олинаётганди: шунақа саккиз серияли поляк фильми бўларди. Бу фильм Польшада жуда машҳур бўлиб кетган, мен бош ролни ижро этганман. Менга "Санъат" ордени беришган эди. Ўша фильмда Марек рассом эди".

Василий Шукшиннинг ўлимидан сўнг умр йўлдоши мана шундай аҳволга тушиб қолди. Ваҳоланки, Лидия Николаевна Василий Шукшинга тегмасдан аввал ҳам олдинги эридан қиз кўрганди. Шукшин Катя исмли шу қизини жонидан ортиқ суяр, эъюзларди...

Василий Шукшиннинг қизи Мария онасининг юқоридаги каби хатти-ҳаракатларига салбий муносабат билдирмайди. Журналистнинг "Лидия Николаевна тақдирнинг кўрлигию бебақолигига тан бериб, ўзига нафақат яшашга, ҳатто севишга ҳам эрк берди", — деган таънали саволига жавобан шундай дейди: "Ҳа, у отам вафот этгач кинооператор Михаил Аграновичга турмушга чиқди. Бу одам менга саккиз ёшимдан ўн саккиз ёшимгача тарбия берди. Бунинг учун мен ундан миннатдорман. Дарвоқе, у мени ажойиб пишириқлар пиширишга ҳам ўргатди. Кейинроқ ўғай отамни онам бошқа бир эркак — поляк эри билан алмаштирди. Сўнгра эса Бари Алибасов билан Лайлию Мажнун бўлиб қолди. Мен онамнинг бундай ишқибозликларига хотиржамлик билан қарайман. Шахсий ҳаётига аралашгим келмайди".

Василий Шукшин ижодини кинодан айри ҳолда ўрганиш ҳам, тадқиқ этиш ҳам мушкул. Чунки, у бутун ҳаёти давомида турли фильмларга режиссёрлик қилди. Ҳайрон қоласан киши. Бунга қандай қилиб улгурди экан? Ўнтага яқин сценарий ёзишнинг, сакам ўтгизга яқин рол ижро этишнинг ўзи бўладими? Бунинг учун қанчалик кўп вақт, машаққатли меҳнат зарур эмасми? Бешта фильмни ўзи яратишга, романлар, қиссалар, юзлаб ҳикоялар ёзишга қандай муваффақ бўлди экан? "Қизил бодрезак" фильми шов-шув бўлганлигидан хабарингиз борми? (Уни айримлар "Алвон бодрезак" ҳам дейишади.)

Бадий фильмдаги Игор образи шунчалик мукамал эдики... Шукшиннинг ўзи ҳатто: "Игорга ачинаман. Бу тақдир юрагимни ниҳоятда ачиштиради. Шароит бошқача бўлганида у тамоман ажойиб инсон бўларди", — дейди ўкинч билан.

"Қизил бодрезак" фильми кутилмаганда юзага келди. Адиб бир куни вояга етмаганлар қамоқхонасига бориб учрашув ўтказади. Бу воқеадан, учрашувдаги фикрлардан ниҳоят даражада таъсирланади. Ҳатто уч кун ўзига келолмай юради. Ва ниҳоят шу ҳодиса сабаб фильм яратиш ғояси туғилади.

Василий Шукшин зўр маҳорат, катта ҳаяжон ва меҳнат туфайли фильм сценарийсини ёзиб тугаллайди. Аммо... Унга қаршиликлар кўп бўлди. Ҳатто суратга олиш жараёнида ҳам ночор аҳволга тушиб қолди. Горький номидаги киностудия ва тегишли идоралар ҳаттоки уни плёнкадан қисиб қўйди. Бир бало қилиб шалоғи чиқиб қолган асбоб-ускуналар билан кинони ниҳоясига етказди. Лекин, Шукшиннинг бахтига бир нечта фильмларга қўшиб "Қизил бодрезак"ни ҳам КПСС Марказий Комитетининг биринчи секретари Леонид Ильич Брежневга кўрсатиш учун олиб кетадилар.

Тавба, кино соҳасидаги мансабдорларга ёқмаган бадий фильм бирданига Брежневни қизиқтириб қўяди!

Давлат кино қўмитасидаги амалдорлар кўкларга кўтариб мақтаган фильмлар бир ёқда қолиб, Леонид Ильич айнан "Қизил бодрезак" ни яхши кўриб қолганлигини айтмайсизми? Ҳаттоки уни томоша қилиб ўтириб кўзларидан шашқатор ёш чиқиб кетганлигини ўзиям сезмай қолади. Табиийки, давлат раҳбарига жуда маъқул келган бадий фильм бошқаларни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Танқидчи Владимир Соловьев "Сценарий ва фильм" мақоласида шундай ёзган эди: "Мен Ленинградда, "Космонавт" кинотеатрининг олдида яшар эдим. "Қизил бодрезак" бадий фильмига билетни бир кун олдин бўлса-да, навбатга туриб олишимга тўғри келган эди. Нега? Бунинг сабаби нимада? Муаллиф бугунги давр драматизмини асарда сингдириб юбора олган, қахрамонни фожиа — ўлимга олиб келган ҳодисалар оқибатини теран тадқиқ эта олганди".

"Кўл бўйида", "Халоскорлик", "Мишка, Серёжа ва мен", "Журналист" сингари фильмлар яратилишида унинг хизмати беқиёс бўлганлигини ҳали-ҳануз эҳтиром билан эслайдилар. Бутуниттифоқ давлат кинематография институтининг режиссёрлик факультетини битирган Василий Шукшин рус киносолномасига улкан улуш қўшганлардан бири сифатида тилга олинади. Шу боисдан ҳам машҳур кинорежиссёр Сергей Герасимов у ҳақда: "Бу ёзувчи, режиссёр ва актёр менга яхши та-

ниш. Мен уни кинематография соҳасидаги таржимаи ҳоли бошланган ёшлик чоғидан биламан", деган эди.

Беҳудага унга Ленин мукофоти лауреати, РСФСРда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонлари берилмаган. Агар 45 йил эмас, эҳтимол ҳеч бўлмаганда 65 йил яшаганида балки Нобель мукофотига ҳам сазовор бўлиши тайин эди...

Ўзбек ўқувчилари Шукшин асарларини асосан Асқад Мухтор, Ўткир Ҳошимов, Хайриддин Султонов, Эркин Миробидов, Шодмон Отабоевлар таржимасида ўқиш шарафига мушарраф бўлганлар. Аммо, кейинги йилларда ҳам бу хайрли юмуш бир жойда депсиниб қолгани йўқ. Яхши асарларидан бири — "Куёвим бир машина ўтин ўғирлади" Шерали Сокин таржимасида чиқди. "Микроскоп" эса Меҳмон Исломқулов томонидан ўзбекчага ўтирилди.

Бироқ, кишини ҳайрон қолдирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Айрим таржимонлар асар руҳини, мазмуни ва энг муҳими бадиий қувватини сақлаб қолиш учун ҳаракат қилганлар. Аммо, баъзилар ёзувчи ниятини ҳатто ўзгартириб юборишгача борганларидан кўз юмиш қийин. Мана, бир нечта мисоллар. Адибнинг "Қайғу" ҳикояси "Чол, қиз ва офтоб" тўпламида қуйидагича якун топади: "Хонага эса ойнинг мўл, аммо совуқ ёғдуси ҳануз тўкилиб турарди. Ёғду!... Қувончдан даракми бу, қайғуданми, ҳарқалай ёғду эди!".

Наримон Орифжонов таржимасида шу ҳикоя "Жудолик" дея номланган ва тубандагича тугалланган: "Ойнага ойнинг тантанавор нурлари ҳамон тўкилиб турарди".

Бу асар Бозор Илёсов таржимасида "Дард" деб номланган ва шундай якунланади: "Деразадан ойнинг совуқ, тантанавор нурлари ёғилаверди, ёғилаверди. Ундан бутун олам нурафшон бўлди. Булар қувонч шуъласимиди, алам шуъласимиди — мен билолмадим".

Аслига солиштириб кўрилганда, бизнингча, биринчи таржимон муаллиф фикрини бера олганлиги, Василий Шукшин услуги, руҳига анча яқинлашиб қолганлигига амин бўласиз.

Қани энди истеъдодли таржимонлар пайдо бўлса-ю, ёзувчининггина эмас, жаҳон адабиётининг ўлмас бадий мулкига айланган "Эрк бергали келдим қошинга" романи, "Узоқ-узоқларда", "Қизил бодрезак" ҳамда "Мени ёрқин уфқларга чорла" сингари ажойиб асарларини ўзбек китобхонлари мулкига айлантурса, дея орзу қилгинг келади!

Яна бир йилдан сўнг адибнинг туғилганига 80 йил тўлади. Эҳтимол, ана шу юбилейгача ўзбекча таржималар кўпайиб қолар, дея умид қиламиз.

Василий Шукшиннинг ўлими ҳақида сўз кетганда қайғудан юрак ларзага келади, беихтиёр кўзларингизда ёш томчилари пайдо бўлганини сезмай қоласиз. Бу ачинишми ё улкан адибга нисбатан меҳрми, буни даров англаб етолмайсиз.

Балки, ёзувчи ўз ўлимини олдиндан сезгандир, деган гумон-тахминлар ҳам йўқ эмас. Мана, қизи Мари-янинг сўзлари: "Отамиз вафот этганда мен саккиз ёшда эдим. Энг чуқур ва энг қайғули хотира унинг "Улар ватан учун жанг қилдилар" фильмига суратга тушиш учун жўнаб кетаётгандаги ҳолати бўлса керак, деб ўйлайман. Мен уни машинагача кузатиб бордим. Ярим йўлда тўхтаб, у мени ўпиб қўйди. Машинага ўтиргач, менга қайрилиб қаради. Унинг кўзлари ёшли эди. Бу видолашув нигоҳи эди. Бу нигоҳни бир умр эслаб қолдим. Отам фильм суратга олинаётганда вафот этган".

Аслида қандай бўлганди? Расмий маълумотларга таянадиган бўлсак, у 1974 йилнинг 2 октябрида, тунда "Дунай" теплоходи каютасида оламдан ўтди. Ўша кунлари уларнинг гуруҳи Волгоград яқинидаги Мелологовский хуторида Михаил Шолоховнинг "Улар ватан учун жанг қилдилар" фильмини суратга олишаётганди. Бу фильмда Шукшин ҳам асосий юмушлардан бирини адо этди. Лопахин ролини қойилмақом қилиб ижро этаётганди.

Балки, Шукшин касалликдан, оғир дарддан азият чеккандир? У онасига ёзган хатларидан бирида шундай таъкидлаганди: "Келаман деб ваъда бериб, ўзим ҳам қийналиб кетдим, сизларни ҳам қийнаб юбор-

дим. Этак силкиб йўлга чиқишнинг иложини қилол-маяпман. Ҳозир эса ошқозон яраси важдан шифо-хонада ётибман. Пича даволанай. Олдинда мени ул-кан машаққатли иш (Степан Разин ҳақида учта фильм) кутиб турипти. Тўрт йиллар чамаси зўриқиб ишлашим керак. У ҳолда даволанишга қўл тегарми-ди?"

Йўқ, у бу дарддан тузалиб кетганди. Эҳтимол, юрак хуружи... Ҳақиқат учун курашган, ҳаётий воқеаларни бўй-басти билан рост тасвирлаган адиб ўша давр амал-дорларига ёқмай қолганмиди? Бу ҳақдаям аниқ фикр билдириш мушкул. Лекин, улуғ одамлар башоратчи бўлишади, деган тахминлар ҳам бор. Бекорга Василий Шукшин ўлимидан бир кун аввал мотам маросимини расмда жонлантирмаган кўринади. У нималарнидир олдиндан сезган, ўлими яқин қолганлигини ҳис эт-ган...

Кўплар уни юрак касаллигидан нобуд бўлганлигига ишониб-кўникиб қолган бир паллада яна шов-шувлар авжига минди. Т. Пономарёвнинг "Шукшиннинг сир-ли муҳаббати" тўплами барча мухлисларни доводира-тиб кўйди. Т. Пономарёва фикрлар, мулоҳазалар, тах-минлар ва айрим кишиларнинг ишонч билан айтган сўзларини жамлайди ва Шукшин ўз ажали билан қазо қилмаган, деган кутилмаган бир хулосага келади. Ким рост айтаяпти? Шифокорларми, ҳамкасбларими ёки яқиндагина китоби нашр қилинган муаллифми? На-ҳотки, адибни заҳарлашган бўлиши мумкин, деган сўнгги хулосага ишониш керак бўлса? Балки, шун-дайдир... Яна ким билади, дейсиз... Замонга мос кел-маган, тузумга қарши фикр билдирган неча-неча ки-шилар дом-дараксиз "ўз ажали билан" ўлиб кетган-ликлари ҳақидаги эртаққа ўхшаш гаплар эҳтимол Ва-силий Шукшинга ҳам мос келар?

Ҳаётда қабоҳатлар болалаб кетган бир даврда умр кечирган адиб юрак амрига қарши боролмади: Фа-қат ҳақиқат йўлини тутди. Шу боис унинг сўзлари ҳамон қалбларимизда эзгу шиор каби жаранглайди:

"Ахлоқ бу ҳақиқатдир. Ҳақиқат бўлганда ҳам улкан ҳақиқат. Зеро, ахлоқли бўлиш — бу жасорат, поклик, бу демак, халқ қувончи, ғами, ташвиши билан нафас олмоқ, халқ ўйлаганидек фикр юритиш, чунки халқ ҳақиқатни доимо билиб яшайди". Бундай дадил, жасорат билан сўзлашнинг ўзи бўладими? Ахир, очиқ гап айниқса раҳбарларга мойдай ёқиб тушмаслиги аниқ-ку?

Ниҳоятда қисқа умри давомида жаҳон киноси ва адабиётига улкан бадиий асарлар билан улуш қўшган буюк ёзувчи ва кино намояндаси ана шундай мураккаб, машаққатли ва шонли йўлни босиб ўтган эди.

АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

Ишонинг, қозоқлар билан ўзбекларни билгач,
мен уларни самимий севиб қолдим.

Александр Солженицин

Атрофингиздаги муҳитга, тартиб-қоидаларга қўқ-қисдан қарши бориш мушукнинг арслон билан беллашмоқчи бўлганидай даҳшатли, қўрқинчли ҳодиса эмасми? Аммо, фавқулодда жасорати билан зимистонда порлаган олов каби инсонлар ҳам борки, ҳозирги авлод бундай даҳолар ҳақида ниҳоятда кам маълумотга, демакки, тасаввурга эга эканлиги кишини беҳад ўйга толдиради, ажаблантиради.

Дунё адабиётида бунга мисоллар оз эмас. Ҳатто ўзимизнинг Фитрат, Усмон Носир, Чўлпон ҳақидаги тасаввуримиз ҳам яқин-яқин йилларгача ибтидоийлигича қолиб кетмаганмиди?

Ўтган асрнинг бошларидаёқ адабиёт осмонини худди ёзда чақнаган чақмоқ каби титратган Иван Бунинни айтмайсизми? Расмий маълумотларда у ҳеч қандай давлатнинг фуқароси эканлиги қайд этилмаган. Лекин, 1933 йилда проза ҳамда поэзия соҳасидаги сўнгги муваффақиятлари учун Нобель мукофотини беришганида Россия ҳамда Франция фуқароси сифатида қайд этишганди. Нега айнан Россияники эмас? Чунки у.. осмондан тушгандай бирданига пайдо бўлиб қолган тузум қонуниятларини ҳазм қилолмаган, шу боисдан бўлса керак, ўзи севган ва ардоқлаган Ватанидан мосуво бўлганди...

Борис Пастернакни нима учун СССР Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ҳайдашди? Сабаби оддий — "Доктор Живаго" романи учун. (Адиб 1958 йилда айнан шу асари эвазига Нобель мукофотини ҳам олган).

Бу роман Италияга хуфиёна йўллар билан олиб кетилганлигини биласизми? Ўша ёқда бундан 102 йил аввал рус ҳамда итальян тилларида нашр этилганлигини-чи? Чунки... миттигина юракли адиб бепоён Россияга сизмаган эди. Аммо, Ватанини ташлаб кетолмади. Қашшоқ, оғир ҳаёт кечирса кечирдики, ўз қарашларидан воз кечмади ҳам.

Россияликлардан учинчи бўлиб Нобель мукофотини олган Михаил Шолохов-чи? Мавжуд тузум билан мураса қилишни афзал билди. Бутун умр жонажон қишлоғида умргузаронлик қилди. Шунинг учун уни яхшигина сийладилар. Ҳатто ўша даврда буюк мамлакатнинг биринчи раҳбарлари бўлган Хрушчев билан Брежнев ҳам баъзан унинг атрофида гирдикапалак бўлишдан тоймадилар.

Россиялик ижодкорлар ичида тўртинчи бўлиб Нобель мукофотини олиш насиб этган Александр Исеевич Солженицин эди.

Элик икки ёшли адибга 1970 йилда шундай нуфузли мукофотни беришганида, у фақат Россиянинггина фуқароси эмас эди. Унинг исм-фамилияси тўғрисида "Россия — Америка фуқароси" деган ёзув ҳам борлиги эса кўпчиликни ҳайратлантирмади. Нобель маърузасини тайёрлаётганида ёзувчи шундай сўзларни айтишдан ҳайиқмади: "Бу минбарга, ҳамма ёзувчилар чиқиши насиб қилавермайдиган, насиб қилганда ҳам — фақат бир марта имкон бериладиган минбарга мен уч-тўртта тиркаб қўйилган зинапоядан чиқиб келганим йўқ. Юзлаб, балки минглаб чала-ярим, ўткир қиррали, муз босган зинапояларни босиб, зулмат қаъридан ўлмай чиқиб келдим. Бошқалар, эҳтимол, мендан ортиқ иқтидорли ва кучлироқ бўлганлар ҳалок бўлишди. Улардан айримларинигина минглаб ороларга сочилиб кетган Гулаг архипелагида учратдим. Таъқибларнинг тегирмон тошлари ва ишончсизлик оқибатида ҳамма билан ҳам очилиб гаплашолмадим, айримлар ҳақида фақат эшитганман, бошқа бирларини фараз қилганман, холос. Адабий ном қозо-

ниб, ўша жарликларга қулаганларнинг ҳеч бўлмаса номи қолади, аммо танилмаган, номи очиқ-ошкора айтилмаганлар қанча?! Улардан деярли ҳеч ким тиррик қайтмади. Бутун бошли миллий адабиёт у ёқларда нафақат тобутсиз, ҳатто ички кийимсиз, яп-яланғоч ҳолда, оёқ бармоғига боғланган ёрлик билан кўмиб ташланди. Бироқ рус адабиёти бир сония ҳам тўхтаб қолмади, четдан қараганда эса ўлик туюларди. Ўрмон гуркираб ўсиши мумкин бўлган жойда ҳамма дарахтлар қирқилди-ю, бир-иккитаси тасодифан четда қолиб кетди".

Ўша қалтис паллада — шўролар тузуми афсонавий юҳодек ўкириб турган пайтда унга кесак отиш осонми? Александр Исаевичнинг ҳаракати баҳайбат шернинг олдида қалтирабгина турган қуённинг ҳолатини эслатмасмиди?

Йўқ, Солженицин қалтираш тугул, ҳатто ҳайиқмади ҳам — бутун оламни ямламай ютаман, деб турган шўролар оловини даф қилиш учун ўз сўзини ўз вақтида айтилган эди!

Унинг беқиёс жасорати ҳам ана шунда.

* * *

Нега айнан Солженицин? У қандай муҳитда, шароитда ўсиб, ўқиб вояга етди? Уни шундай буюкликка даъват этган фавқулодда куч қайдан пайдо бўлди? У 1918 йил декабрда дунё халқлари интиқлик билан дам олишга ошиқадиган сўлим Кисловодск шаҳрида дунёга келди. Отаси деҳқон оиласидан, ов қилиб юрган маҳали бандаликни бажо келтирганди. Бу пайтда ҳали Александр туғилмаган ҳам эди.

Ҳаёт кечириш осон бўлмай қолди. Оила бошлиғи тасодиф қурбони бўлгач, Солженициннинг онаси машинисткалик қилди. Улар Шимолий Кавказни тарк этишганида Александр олти ёшга тўлганди. Етимликнинг оғир кунлари бўрон каби унинг ҳаётига бостириб кела бошлади.

Сўнгра Ростов-Донда яшай бошладилар. Адабиёт жони дили бўлган Александрнинг Ростов университетига физика-математика бўйича ўқиётганлиги кўпларни ҳайратлантирди. Ҳатто баъзилар унинг мактабда математикадан дарс бера бошлаганига ҳам ажабланишди. Ахир, ёзувчиликка меҳр қўйган-ку? У адабиётнинг шайдоси-ку? Бироқ иккинчи жаҳон уруши тугай деб қолган паллада ҳибсга олишди. Энди унинг олдида бешафқат қамоқ, бу ҳам етмагандай Сибирь сургунини ҳам бошидан ўтказишдек машаққат кўндаланг бўлиб турарди. Унга дош бериш учун ҳазилакам ирода керакмиди?!

Мана энди ҳибсхонадан-ҳибсхонага кўчиравериб тинка-мадорини қурита бошладилар. Хайриятки, Сталин қазо қилиб, Солженицинга байрам бўлди — озодликка чиқди. Сургунлик йилларида унга Қозоғистон паноҳ бўлган бўлса, қамоқ занжирларидан бўшалгач, Ўзбекистон жонига оро кирди. Тошкентдаги госпиталда уни, қамоқнинг зил-замбил юки эзгилаган одамни, яна оддек соғайтириб юборишди. Эҳтимол, у — бўлажак, жаҳонга донғи кетган адиб қорин бўшлиғида ҳосил бўлган хавfli шиш оқибатида бу дунёни барвақт ташлаб кетган бўлармиди, деб ўйланиб қолади киши. Хайриятки, Ўзбекистонга келгач, кўнгли равшан тортди, дардларига малҳам топди...

У шўролар давлатини тарк этгунича Ўзбекистонга уч марта келган. Ҳар гал фақат яхши кайфият билан қайтар, ҳа, ўзбеклар унга иссиқ сўзи, дуруст муомалари билан мадад бўлганликларидан кўнгли тоғдек кўтарилиб кетарди.

Афсуски, эндигина тузалган адиб Тошкентдан Россияга қайтиб боргач, яна таъби тирриқ бўла бошлади.

Эҳтимол, "Гулаг архипелаги" асари Францияда босилиб чиқмаганида, давлат хавфсизлик қўмитаси ходимлари унинг ҳаётига таҳдид қилмаганида, балки турмуши осойишта кечаверармиди... Нима бўлганда ҳам уни Германия Федератив Республикасига ҳайдаб юборишгачина кўнгиллари жойига тушди. Бундай аянчли ҳукмга гирифтор бўлишига Англияда нашр этилган "Ўн

тўртинчи йил августи" романи ҳам сабабчи бўлгандир? Айримлар унинг СССР дан қувилишини Хрушчевнинг тахтдан кетиши билан боғлашади. Сталиннинг номини эшитса ҳам ғазаби қўзиб, жазаваси тутадиган Никита Сергеевич унга энг асосий ҳомийлардан бири бўлиб чиқди. Негаки, Сталин шахси қораланишига яна бир дастак бўладиган "Иван Денисовичнинг бир куни" қиссаси Хрушчевга мойдек ёқиб тушган эди. У сиёсат саҳнасидан қувилгач, табиийки, Солженициннинг аҳволи оғирлашди. Ёнини оладиган тоғлар қулаб тушди. "Новый мир" журналида Хрушчевнинг фатвоси билан дунё юзини кўрган юқоридаги қиссаси ҳам унга тиргак бўла олмади. Бундан қирқ йилдан ошиқроқ вақт аввал собиқ иттифоқ ёзувчилари съездида ёзган очиқ хати эса сиёсат устунларига ҳамтовоқ бўлиб юрадиган ёзувчиларнинг баттар ғазабини қўзитиб юборди.

Солженицин чет элга қувилганидан кейин ҳам сиёсий тузум ҳимоячилари жазаваси тутиб, унга аёвсиз тош ота бошладилар.

И. Соловьевнинг "Правда" газетасининг 1974 йил 14 январь сонида босилган "Сотқинлик йўли" мақоласи (уни ҳанузгача кутубхонамда сақлаб келяпман) босилган эди. Мана, унинг нафрат ва қаҳр тўла сатрлари: "Кейинги кунларда буржуа матбуоти А.Солженициннинг "Гулаг ороллар" деб аталмиш навбатдаги тухмат асари ғарбда эълон қилиниши муносабати билан советларга қарши шовқин-суронни авж олдириб юборди. Кўп йиллардан бери совет халқига душман бўлган чет эл нашриётлари билан ҳамма матбуот органлари, шу жумладан оқ муҳожирларнинг матбуот органлари билан ҳам ҳамкорлик қилиб келаётган муртаднинг номи яна разил айникоммунистик пропаганда оқими юзида қалқиб кўриниб қолди". Бундан қарийб ўттиз беш йил аввал "Правда" газетасида шу мақолани ўқиганимда мен ҳам "Ана зўр бўлипти, боплаб адабини берипти" деб индамасдан кетаверганман. (Чунки, дунёдаги улкан мамлакатнинг энг биринчи нуфузли газетаси ёлғонни ёзармиди, дейсиз-да). Юқоридаги мақола муаллифининг

разиллигини қарангки, ҳатто асар номини ҳам бузиб кўрсатган. Бунинг устига, дунё тан олган, ҳатто Лев Толстой ололмаган Нобель мукофотига сазовор бўлган адибни ҳеч иккиланмасдан "муртад" деб атаган. И.Соловьев худди ашаддий жиноятчини қўлга туширган прокурордай адибга қора чаплашни авжига миндиради: "У ерда, чет элда Солженицин совет ижтимоий тузумига қарши, бизнинг халқимизга қарши қаратилган ўзининг бир неча асарини эълон қилди. "Биринчи даврада" ва "Рак корпуси" деган китобларида Солженицин уришқоқ реакционер позицияларда туриб, бизнинг социалистик валабаларимизни рад этди. Совет жамияти асосларининг ўзини шубҳа остига қўйди. Солженициннинг "Ўн тўртинчи йил августи" деб аталган ва биринчи жаҳон урушининг бошланишига бағишланган романи ҳам социализмга қарши қаратилгандир. Бу романда бадиий ҳақиқатни ҳам топиб бўлмайди. Унда битта, мутлақо муайян турдаги тенденция ҳукмронлик қилади. Солженицин революцияларга қарши, социалистик революцияга қарши чиқади. Аммо, у Кайзер қўшинлари тўғрисида тилёғламалик қилиб ёзади, уларнинг генераллари ва офицерларини кўкларга кўтариб мақтайди. Илгари у революциядан аввалги ҳамма нарсани совет тузумидан устун қўйиб, зўр бериб мақтар эди. Бу ўринда эса, милитаристик-пруссча нарсалар русча нарсаларга ибрат қилиб кўрсатилади. "Ўн тўртинчи йил августи" романи Ватанга зид, халққа қарши асардир, унда катта заминдорнинг меросхўри бўлган авторни ҳамма ворислик имтиёзларидан ва мол-мулкидан маҳрум қилган революциядан «алами» яққол сезилиб турганлиги бу асарнинг ўзига хос хусусиятидир. Тавба, соф ижод маҳсулининг сиёсатга қандай дахли бор? Ахир, ҳар бир адиб ёки шоир қалбидан отилиб чиққан туйғулар фақат унинггина мулки, юрагидан тўкилган эҳтирослар маҳсули эмасми? Сиёсат билан ижодни уйғунлаштиришга зўрма-зўраки интилиш, қориштириб юборишга чираниш ҳаммиша адабиётга кўшанда бўлиб келган эмасми?

Ижод дунёсини ларзага солиб ўтган Лев Толстой, Фёдор Достоевский ёки бўлмаса яқин кунларгача адабиёт осмонида ўзгача порлаган Чингиз Айтматов асарларини ўқиётганингизга шубҳа қилмайман. Ҳатто ўзимизнинг Одил Ёқубов, Саид Аҳмад ёки Ўткир Ҳошимов роман, қиссаларини такрор-такрор мутолаа қилганмисиз?

Даҳо адибларни-ку қўя турайлик, Одил Ёқубовнинг "Диёнат", "Улуғбек хазинаси" романларидаги тасвир, қаҳрамонлар характерини яратишдаги маҳоратига тан беринг келади. Образлар талқинидаги ўзига хослик, ҳатто эпизодик персонажларни ҳам эсда қоладиган даражада таъсирли тасвирлаш маҳорати сизни ром этади: "Тун ойсиз бўлса ҳам юлдузлар акс этган фируза гумбазлар алақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. Қаердандир олисдан, Кўсам ибн Аббос даҳмаси томонидан тиловат қилаётган қорининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа оламдан келаётган чексиз нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида ҳайбатли кўринган қуббадор даҳмаларга алақандай илоҳий руҳ бахш этар, борлиқ сирли ва мудҳиш туюларди.

Мана, Одил Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси" романидан озгина ўқидингиз. Худди шу каби тарихий мавзу қаламга олинган "Тулаг архипелаги" асаридан ҳам бироз ўқиб кўрайлик-чи... "Ҳибсга олинганимнинг ўн биринчи кунни маҳбусдан ҳам ўзларининг уч жамоа тўла ўлжаларига алафда уч нафар шотир мени Москванинг Белорус вокзалига олиб келишди. "Махсус кўриқчилар" деб аталишларига қарамай, яроғлари зил-замбил жомадонларини кўтариб юришга фақат халақит берарди. Улар ўзлари ҳамда 2-Белоруссия фронтига қарашли СМЕРШ контрразведкасининг бошлиқлари. Германияда ўмарган бойликларини мени кўриқлаш баҳонасида ватанларига — ўз оилаларига етказишга шошилишарди".

Биринчи кўчирмада ёзувчи қаҳрамонлар характери ва ҳолатини тасвирлаш орқали асар гоյсини очиш йўлидан боради. Иккинчи кўчирмада муаллифнинг қаҳрамонларга муносабати ошкора, воқеаларга — разилликларга хайрихоҳ эмаслигини яшириб ўтирмайди: биринчи планда қаҳрамонларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари, демакки, характери эмас, воқеалар ривожини таъмин этадиган тафсилотлар устунлик қилади.

Иккала тарихий асардаги воқеалар турлича бўлгани ҳолда тасвирда адиблар позицияси ҳам турличадир. Одил Ёқубов ўтмиш воқеаларини тасаввур, фантазия қудрати орқали тасвир этса, А.И.Солженицин ўз кўзи билан кўрган тафсилотларни қоғозга тушираётир. Фақат фарқи шундаки, иккинчи адиб воқеаларнинг ўзи иштирокчиси бўлгани ҳолда реалистик тасвир йўлини танлаган, мавжуд тузумнинг деворларига нордон сўзларни замбарак ўқидек ёғдирган. Ҳеч тап тортмасдан газак олиб бораётган жароҳатларни очиб ташлайверган.

Кўриниб турибдики, Солженицин асарларида замон иллатлари ҳеч иккиланмасдан нишонга олинган.

Биринчи кўчирмада адиб маҳорат жиҳатидан устунлиги яққол сезилиб тургани билан воқеалар ўтмишда юз берганлиги сабабли роман дунё китобхоналарида шов-шув уйғота олмаган. Энг муҳими, уни бадий жиҳатдан юксак савияда ёзилган асар сифатида ҳануз қўлдан қўймай ўқиб келишаётганлигида.

Александр Солженициннинг устунлиги унинг маҳоратида эмас, дадиллигида, ўзи яшаб турган Ватан иллатларини ўз вақтида кўрсата олганлигида эмасми?

Агар Нобель мукофоти ёзувчи маҳоратига қараб берилганида Лев Толстой, Фёдор Достоевский, Чингиз Айтматов, Василий Шукшин, Нодар Думбадзе каби адиблар ҳам олишган бўларди.

Солженициннинг 1960 йилда ёзилган "Ўнг панжа" ҳикоясини (таниқли олим ва таржимон Иброҳим Фафуров ўзбекчага ўгирган) бундан ўн тўққиз йил аввал ўқиб чиққандим. Энг муҳими, бу асар воқеалари Ўзбекистонга, хусусан, Тошкентга дахлдор эканлиги жиҳатидан жуда муҳим эди. Ўшанда адиб таржимаи ҳолидан хабардор бўлмаганим учун деярли хорижлик бўлиб кетган машҳур ижодкорнинг пойтахтимизга нима дахли бор экан, дея ҳайратлангандим. Шу ҳикоядан олган таассуротларим кўнглимдаги ғуборларни ойдинлаштиргандек бўлди. Яхшиси, ундан озроқ ўқийлик-чи: "Бу қиш Тошкентга ўлар ҳолатда етдим. Несини яширай, бу ерга ўлгани келдим. Мени эса яна яшагани қайтардилар. Бу бир ой, яна бир ой, ундан кейин яна бир ой. Деразадан нарида Тошкентнинг шаддо баҳори ўтди, ёзга қадам қўйди, мен оёқларим қалтираб ташқарига айлангани чиқа бошлаганимда ҳаммаёқни кўк аланга қоплаган, кунлар исиб қолганди.

Ўзимга-ўзим тузалапман деб айтишга ҳам қўрқиб, энг сарбалаң орзуларимда, ҳатто менга қўшиб берилган ҳаёт муҳлатларини йиллар билан эмас, ойлар билан ўлчаб, медицина институти бинолари оралаб ўсган боғлар ўртасидан ўтган асфальт ва тош йўлкалардан асталаб қадам ташлардим. Мен тез-тез ўтирмасам бўлмасди, баъзан рентгендан кўнглим айниб, бошимни қуйи эгиб, чўзилиб ётаверардим".

Қаранг, қамоқнинг оғир зарбасидан қутулган, Сталин ўлиmidан ҳеч қанча ўтмай озодликка чиққан Солженицин нега Москвага ёки Ленинградга — улкан мамлакатнинг энг катта шаҳарларига эмас, айнан Тошкентга қараб югурди? Нега айнан ўз Россиясидан эмас, балки ўзбек элидан нажот топишга умид боғлади?

Гапнинг рости, ўзбеклар диёри ҳамиша ҳур фикрли кишиларга меҳрибон она каби мадақдор бўлган, не не улуғларни бало-қазолардан омон сақлаб қолган эмасми? Уруш йилларида ҳатто юзлаб таниқли маданият,

адабиёт арбоблари Тошкентдан паноҳ топганлигидан кўз юмиб бўлармикин?

Биз юқорида озроқ ўқиганимиз "Ўнг панжа" ҳикоясида воқеалар муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. Сизга аёнки, асарни бу тарзда ёзишнинг "хавфли" томонлари ҳам бор. Адиб тафсилотларни ёзар экан, баёнчилик томон тойиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Солженицин ҳикоясида ҳам воқеалар гўё тасвирдан кўра баёнчилик устунлик қилганидек таассурот қолдиради. Аммо, воқеалар таъсирчан талқин қилиниши, то асар сўнгигача конфликтда таранглик сақлаб қолинганлиги, энг асосийси, ўқувчи диққати бир меъёردа тутиб турилишига муваффақ бўлинганлиги ҳикоя бадийлигини таъмин этган. Шифохонада даволанаётган бемор-муаллиф ҳолати, энг асосийси, портрети тасвири шунчалик таъсирлики, ҳатто ёнгинангизда турган шу касалманда одам билан гаплашгандай, тирик беморни кўргандай бўласиз: "Мен ўлгудай афтодаҳол эдим. Этим бориб устухонимга ёпишган, юзимда барча кўргуликларим акс этарди: лагернинг бефайз муҳити чеҳрамга чуқур ажинлар солган, бетимнинг териси мумдай қотиб, мисли хокитуробга айланган, бунинг устига касаллик маразлари ва дори-дармон оғуларидан заҳарланавериб икки юзим кўкимтир тусга кирган эди. Доим бўйсунушга ва бошни ичкарига тортиб юришга одатланилганидан елкам букилган эди. Масхараюзларникига ўхшаш йўл-йўл шим эса ҳатто тўпифимга етмасди, лагернинг тўмтоқ кирза ботинкасидан эскириб, қорайиб кетган пайтаванинг учлари чиқиб ётарди".

Асарда бир вақтлар — шахсга сифиниш йилларида қирғинбаротларнинг бевосита иштирокчиси бўлган қотиллардан бири Бобров образи ҳам ниҳоятда таъсирли чиққан. Қаранг, бемор-муаллиф Солженициннинг ўзи ўша қама-қамалар жабрини тортди, энди эса мана олисда, жанубда — аниқроғи, Тошкентдаги шифохона яқинида ҳатто Солженициндан-да абгор собиқ жаллодга мадад бериб ўтирипти! Тавба, тақдирнинг шафқатсиз ўйинини қарангки, кечагина солженицинларни аёвсиз асфалософилинга жўнатган қотилнинг ўзи хору зор.

"Ўнг панжа" ҳикояси бадиийлиги жиҳатидан "Гулаг архипелаги" асаридан кўра устун: сизни воқеалар эмас, қаҳрамонлар характеридаги турли товланишлар ром этиб бораверади, турфа образлар хатти-ҳаракатлари ва ҳолати тасвиридан ҳайратга тушасиз.

"Гулаг архипелаги" қамоқхоналар ҳаёти акс этган ягона асар эмас. Унгача ҳам Россияда сим ортидаги мудҳиш тафсилотлар бешафқат талқин этилган роман ва қиссалар оз эмас. Хусусан, биз Нобель мукофоти насиб этмаганлар қаторида тилга олган Фёдор Михайлович Достоевскийнинг "Ўлик уйдан мактублар" романи (Олим Отахонов таржимасида босилган) жаҳон адабиётининг нодир дурдоналаридан бири саналади. Гапнинг пўсткалласини айтганда, шу асарни мутолаа қилган киши "Гулаг архипелаги"ни қўлига олгиси ҳам келмай қолади. Негаки, "Ўлик уйдан мактублар"ни буюк адибнинг юксак бадиийлик нури ёритиб турса, "Гулаг архипелаги"да тасвирдан кўра қасоскор, ёвузликлардан безган шахснинг беадад изтироблари баёни устунлик қилади.

* * *

Солженицин шахсий ҳаётда ҳам зиддиятлардан қочиб қутула олмади. Ростов университетининг физика-математика факультети талабаси Александр Исаевич Наталья деган қизга ошиқу беқарор бўлиб қолганди. Эндигина ўн саккиз ёшга кирган йигитчанинг ишқий саргузаштлари бошланиб кетди. Талаба Александр билан талаба Натальянинг ўтли муҳаббати охири оқибат уларнинг бир ёстикқа бош қўйишига олиб келди. Бироқ Александрнинг ҳаёт йўлларида нималардир унга халал берарди. Ҳаётнинг устма-уст келиб тушган аччиқ зарбалари унинг юрагини қон қилиб юборди. Аввалига жонини суғургудек оғрита бошлаган оғир дард юзини заъфарон қилди. Сўнгра эса, бирданига, қўққисдан бошланиб қолган уруш оловлари уни ўз домига тортди. Шу тариқа севишганларнинг муҳаббат қасри дарз кета бошлашига замин яратди. Эҳти-

мол, у уруш тугамасданоқ қамоққа олинмаганида, балки ҳаёти бунчалик остин-устун бўлиб кетмаган бўлармиди?

Солженицин бутун ҳаёти давомида иккита қизни севиб қолган: қизиғи шундаки, икковининг ҳам исми Наталья. Яна шуниси ҳайратга соладиган воқеаки, кейинчалик Александр ҳам, Наталья ҳам бошқа-бошқа кишиларнинг севгилиси бўлишган!

Эҳтимол, Солженицин бир ошнасига Сталин ёқмаслиги ҳақида мактуб ёзмаганида, умри умуман қамоқ нималигини билмай ўтиб кетарди, сим ортидаги даҳшатли ҳаётни бошидан кечирмасди, бу ҳақда "Гулаг архипелаги"ни ёзмасди ҳам, социализм айна авж паллага кирганида жасорат кўрсатиб, унга очиқдан-очиқ нафрат билан суғорилган асарини ёзмаган бўларди. Демак, Нобель мукофотини ҳам олмаган бўларди, ўзининг яккаю ягона Натальясини билан осойишта ҳаёт кечирган, демакки, жасур адиб сифатида бутун дунёга доврўф солмаган ҳам бўларди.

Ҳаёт қизиқ. Иккала ошиқ ҳам ўз севган кишисидан воз кечиши жасоратми ёки оташин муҳаббатта хиёнат?

* * *

Швейцарияда, Америка Қўшма Штатларида ризқини териб еб юрган Александр Исаевич социализм Россияда кунпаякун бўлганидан сўнг 1994 йилда Ватанига қайтиб келгач, унинг шуҳрати янада ошиб кетди. Ҳатто Президент бўлармиш деган узунқулоқ гаплар ҳам оралаб қолди. Лекин, алақачон машҳурлик шоҳсупасини эгаллаб бўлган ёзувчи ижтимоий ҳаётдан узоқлашиб кетолмади. Бойлик, молу дунё кўзига кўринмай қолди. Бир мисол. Унинг "Биринчи доирада" романи асосида ўн серияли телевизион бадиий фильм яратилганлигидан хабарингиз бор. Ана шу картина учун адибга 30 минг доллар олишини айтганида Солженицин қўл силтаб қўя қолди. Бир вақтлар сариқ чақага зор бўлган қувғинди ёзувчи миллионер бўлишни хоҳламаганлиги ажабланарли ҳол. Бу — оддийлик, ҳақиқатгўйлик рамзи эмасми?

Александр Исаевич ҳатто ўлимига бир неча ой қолганида ҳам ўткир қаламини қўлдан қўймади. "Аргументы и факты" газетасида бутун саҳифани эгаллаган бир неча мақолаларини ўқиганман. Уларда муаллиф келажакда Россия қандай бўлиши кераклиги ҳақида лойиҳалар матни билан миллионлаб газетхонларни таништириб боради. 2007 йилда Германиянинг "Шпигель" журналига берган интервьюсида ҳам она Россияси хусусида тўлиб-тўлиб, ўксиб-ўксиб сўзлайди, юраги ачишиб сўзлайди, юраги ачишиб кетганлигидан катта раҳбарларни ҳам савалашдан тоймайди, уларниям аяб ўтирмай нордон сўзлари билан сийлайверган.

Табийки, Солженициннинг "Аргументы и факты" газетасида босилган мақоласидан сўнг ёзувчилар, раҳбарлар, оддий кишилар баҳсда фаол қатнашиб, куюнчаклик билан сўз юритдилар.

Кўриниб турибдики, маҳорати юксак чўққиларга чиққан улуғ адиблардан кўра жасурлиги дунёни ларзага солган ёзувчиларнинг шуҳрати беқиёс бўлар экан кўп ҳолларда.

Ахир, халқнинг юрагини забт этиш ҳам мислсиз маҳорат эмасми? Бунга Солженициннинг ҳаёти ва ижоди яққол мисол. Россия Солженицин сингари "ўжар", олий раҳбарлар йўриғидан бош тортган ижодкорларни кўп кўрди. Яқиндагина, 1987 йилда, яъни Александр Исаевичдан 17 йил кейин Нобель мукофотини олиш насиб этган Иосиф Бродскийни айтмайсизми? Бундан атиги ўн беш йил аввал, дунёдаги энг нуфузли мукофотни олгач, тўққиз йилдан сўнг қазо қилган Иосиф Александрович оташин шеърлар битди, аммо бошқа ижодкорлар каби социализмни кўкларга кўтаришни хаёлига ҳам келтирмади.

Россияликлардан бешинчи бўлиб Нобель мукофотини олган шоир, ажойиб эсселар муаллифи Иосиф Бродский ҳам Солженицин каби Америкада яшашни афзал билди, ўз юртига сиғмади.

Солженициндан олдин Нобель мукофотини олган бошқа россиялик ижодкорлар — Иван Бунин, Борис

Пастернак, Бродский социалистик жамиятга зид юк-сак бадий асарлари билан халқ қалбини забт эта олдилар. Александр Исаевич бўлса бадий жиҳатдан юқори савияда бўлмаса-да, совет воқелигини — ўзи бевосита иштирок этган қабиҳликларни публицистик руҳда жасурлик билан ёритиб берганлиги учун дунёнинг энг обрўли мукофотига сазовор бўлди.

Тўқсон йил умр кўрган Солженициннинг билим, тафаккур даражаси беқиёс эди. Дахлаб Ростов университетини битирган адиб ҳатто Москва институтининг тарих, филология факультетини ҳам тугаллашга муваффақ бўлганлигини айтмайсизми?

"Улуғ рус адабиёти анъаналаридан озикланган маънавий кучи учун" Нобель мукофотини олган адиб Тошкентдаги госпиталнинг шифокорлари мадади туфайли рақ касаллигидан омон қолганди. Аммо юрак хуружи дарди 2008 йил ёзида унинг изтироб ва ташвишларга тўла ҳаётига нуқта қўйди.

Дунёдаги ҳар бир ёруғ фикрли ижодкор адибнинг афсонавий ҳаёти, ҳақиқат руҳи билан суғорилган ижодидан ибрат олса арзийди.

МУНДАРИЖА

Юрагингда чўғ борми?

(ҳикоялар)

Ҳайрону лол.....	4
Алам.....	12
Қайғу.....	19

Истара ҳангомалари

Ўз хотинингизман, хўжайин!.....	26
Анорга туз солинг.....	28
Ўргилай ёлғондан.....	28
Ишонмагин дўстинга.....	30
Онаси ўлиптими.....	31
Йўқолган хотин.....	32
Абай Қўнанбоев бригадасида.....	34
Полковник Абдуллаевман.....	35
Обрўли йўловчи.....	36
Аёлингиз бошқа эди-ку?.....	37
Икки миллионлик кул.....	38
Анжир ейишга бормасизми?.....	39
Ўғри... жиянингиз-ку.....	40
Сўз эмас, ўқ экан.....	41

Бахт осмони

Эркак.....	44
Илонлар.....	61
Фол.....	70

Сўқмоқларнинг кашф этилиши

Жозибача.....	84
Соғинч.....	99

Буюклар ҳаётидан лавҳалар

Фёдор Достоевский.....	112
Василий Шукшин.....	130
Афсона ва ва ҳақиқат.....	145

Жовли Хушбоқ

ТАҚДИР ФАРОЙИБОТЛАРИ

Ҳикоялар, публицистик мақолалар, адабий ўйлар

Муҳаррир: *Тўлқин Ҳайит*

Рассом: *И. Глушко*

Бадий муҳаррир: *О. Фозилов*

Техник муҳаррир: *У. Ким*

Мусахҳиҳлар: *Ф. Норматов, Г. Азизова*

Босишга рухсат этилди 21.12.2009. Қоғоз формати 84 × 108 ¹/₃₂. Baltika Uz гарнитурда офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 8,4. Нашр табоғи 7,65. Тиражи 3000. Буюртма 09-300.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.